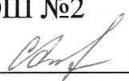

**МИНИСТЕРСТВО ПРОСВЕЩЕНИЯ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ ТЫВА
УПРАВЛЕНИЯ ОБРАЗОВАНИЯ УЛУГ-ХЕМСКОГО КОЖУУНА
МБОУ СОШ № 2 г.ШАГОНАР**

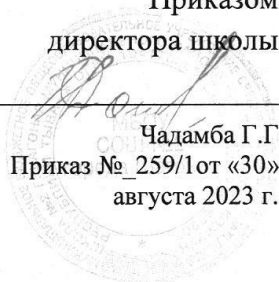
СОГЛАСОВАНО

с зам. директора по УВР МБОУ
СОШ №2

Бавун-оол С.Д.
от «30» августа 2023 г.

УТВЕРЖДЕНО

Приказом
директора школы

Чадамба Г.Г
Приказ № 259/1 от «30»
августа 2023 г.

РАБОЧАЯ ПРОГРАММА

учебного предмета «Тыва дыл» (Базовый уровень)

для обучающихся 5-9 классов

г. Шагонар 2023

ТАЙЫЛБЫР БИЖИК

Тыва дыл – Азия диптиң төвүнде чурттап чоруур түрк дылдыг чоннарның төлээзи болур тыва чоннуң төрөөн дылы. Тыва дыл ук чоннуң аразында кол харылзажылга дылы болуп, ниитилелдин аңгы-аңгы адырларында, эң ылаңгыя культура болгаш эртем төптеринде ажыглаттынып болгаш амыдыралдың янзы-бүрү негелделерин хандырып чоруурундан аңгыда, дараазында хүлээлгелерни база күүседип турар:

- тываларның салгалдарының аразында харылзажылганың база бир аргазы бооп;
- тываларның өгбелеринин чүс-чүс чылдарда аас чугаа дамчыштыр салгап ап келгени тыва улустуң байлак аас чогаалының хөй янзы жанрларының шыгжаттынып, кадагалаттынганы дыл болуп;
- амгы үеде нептереп турар массалыг чепсектернин, уран чүүл база культураның хөй аңгы хевирлери (жанрлары) байлаа-биле ажыглаттынып;
- сөс болгаш чечен чогаалдың чогааттынып, нептереп турарының бадыткалы болуп;
- өске эртемнерни шиңгээдип алырынга өзек болбушаан, уругларның бүгү талазы-биле сайзыралынга идиг болуп;
- эртемде чаа ажыдышкыннарның дылы болбушаан;
- амыдыралдың аңгы-аңгы адырларындан бүгү информация, медээлерни дамчыдар болгаш чыырының кол аргазы болуп, тыва чонга бараан болуп чоруур.

Тыва дыл Тыва Республикада орус дыл-биле чергелештир күүрүне дылы болуп турар. Төрөөн тыва дылынга тода, шын база хостуг чугаалажып билири тыва кижиниң бүгү талалыг сайзыралынга, амыдырал-чуртталгазынга, ажил-агыйынга, эртем-өөредилгезинге чедиинишкенин болурунун магадылалын берип турар. Ынчангаш тыва уругларга орус дыл-биле чергелештир төрөөн дылын билири чугула болганда, ону школа назыны четпээн (уруглар садтарынга) болгаш эге, ортумак база дээди өөредилге черлеринге бедик деңгелге сонуурганчыг кылдыр өөредири чугула. Национал школа тыва улустуң аас чогаалын болгаш тыва чечен чогаалдың байлаан таварыштыр сөс кулавырын байыдып, төрөөн дылынга арыг, чараш, хостуг, албадал чокка чугаалап билир кылдыр келир үениң салгалын өөредип чаңчыктырыр ужурлуг. Тыва дылды 5-9, 10-11 класстарга өөредиринге кол удуртулгазы кылдыр бо программаны тургускан.

Кол ниити болгаш ортумак (долу) өөредилгениң төрөөн дылга чижек программазы Ийиги салгалдың федералдыг күүрүне стандартында көрдүнген Ниити өөредилгениң уткашынарының үндезининге (Фундаментальное ядро содержания общего образования) болгаш Кол ниити болгаш ортумак (долу) ниити өөредилгениң түңнелдеринин негелделеринге даянып тургустунган.

«Тыва дыл» эртемниң кол ниити өөрөдилгеге кириер үлүг-хуузу

Тыва дыл – Россия Федерациязының бир субъектиси Тыва Республиканың девискээринде орус дыл-биле чергелештир күрүне дылдарының бирээзи, тыва улустуң төрөөн дылы болгаш аразында харылзажыр чепсээ. Ында тыва улустуң чүс-чүс чылдар өттүр кадагалап келгени байлак дуржулгазы, мерген угааны, угаан-бодалының эң-не бедик үлегерлери мөөңнеттинген. Тыва дыл амгы үеде тыва культураның – тыва улустуң байлак аас чогаалының, чечен чогаалдың, уран чүүлүнүн – болгаш массалыг информация чепсектеринин, эртемниң, өөрөдилгениң болгаш кижизидилгениң дылы болбушаан, ажил-агыйның аңгы-аңгы адырларында калбаа-биле ажыглаттынып турар. Тыва дылды сонуургап, ону өөренир күзелдиг өске этностарның төлээлеринин саны база чылдан чылче немежип олулары ук дылдың ажыглалының калбарып, делгемчип олуларын бадыткап турар.

Төрөөн дылдың метапредметтиг (предметтен дашкаар азы ооң-биле чергелештир билип алыр харылзашкак чүүлдер) хүлээлгелери уругларны школага бүгү талалыг хевирлээринге салдарлыг. Тыва дыл уругларның бодунуң көрүжүн шын илередиринге, угаап боданышкынын, интеллектуалдыг болгаш чогаадыкчы аян-биле бодун сайзырадырынга, чаагай мөзү-бүдүшке хевирлээринге; чаа билиглерни, мергежилдерни шингээдип алырынга улуг ужур-дузалыг. Төрөөн дыл кижиниң бот-хуузунда чонунуң (тыва кижиниң) иштики сагыш-сеткил культуразының болгаш чечен чогаалының байлактары-биле кижини төрөлгөтөнниң культура-төөгүлүг дуржулгазын байлакшытпышаан, ниитилелдин негелделеринге чаңчыктырар харылзаа чепсээ болур.

Тыва дыл кандыг-даа билиглерни чедип алырының кол аргазы болбушаан, оон-даа соңгаар мергежил-чаңчылдарын шингээдип алырынга салдарлыг. Өске улус-биле харылзажып билири, тодаргай түннелдерни чедип ап шыдаары, хөй ниитичи болгаш шилип алган мергежилдиниң талазы-биле бедик идепкейжизи дээрге-ле херек кырында амыдыралдың бүгү-ле адырларында, ниитилелде болгаш делегейде болуп турар өскерилгелерге таарыштыр бодун ап чаңчыкканын илередир кижиниң шынарлары болур. Төрөөн дылын шингээдип алыры – өөреникчилерге өске эртемнерни чедишкенин билип алырының, долгандыр турар амыдырал болгаш бойдус дугайында билиглерин калбартырының, өгбелериниң байлак дуржулгазын ажыглап билириниң база чаагай мөзү-бүдүш, сүзүктериниң хевирлеттинериниң үндезини болур.

Кол школага (5 класстарга) төрөөн (тыва) дылды өөрөдириниң сорулгалары:

- Иштики сагыш-сеткили аажок байлак, бедик мөзү-бүдүштүг база бот-медерели бедик, Россияга, ооң иштинде төрөөн Тывазынга, бодунуң чуртунга бердинген, шынчы; төрөөн тыва дылынга ынак болгаш ону эки билер, хүндүлээр хамаатыны кижизидери;

- төрөөн дылын культураның болуушкуну кылдыр медереп хүлээп ап, ону чугаа чорударының, амыдыралдың аңгы-аңгы адырларынга билиг, дуржулга чедип алырының болгаш ниитилелде тургустунган мораль-этиктиг негелделерин, дылдың эстетиктиг үнезин медереп билириниң кол аргазы кылдыр хүлээп алыры;

- тыва дылды хүн бүрүдө амыдыралдың болгаш өөрөдигениң ажил-чорудулгазында ажыглаар аргаларның бирээзи кылдыр хүлээп алыры; кижилер аразында харылзаа тударының кол аргазы кылдыр ажыглаары, өөрөдигениң бүгү талалыг кылдыныгларын шиңгээдип алырынга (ажыл-чорудулганың сорулгаларын тургузуп, оларны планнап, чугаага хамаарыштыр бот-хыналданы болгаш бот-эдилгени кылыр; чугула медээ бээр аргаларны ажыглаар; библиографтыг дилээшкиннерни кылып билир, словарьлар, энциклопедиялардан болгаш өске-даа бижимел барымдаалардан, массалыг медээ чөпсөктөринден болгаш Интернет четкизинден тыва дылда херек медээлерни, сөзүглелдерни тып, ушта бижип, эде тургузуп билир дээш о.ө.) ужур-дузалыг чугула дыл болуп турарын билиндирери;

- дыл системазының тургузуун, ону ажыглаарының дүрүмнерин, чугааның аянын болгаш литературлуг тыва дылдың кол негелделерин шиңгээдири; дылдың болуушкуннарын танып билири, оларны сайгарып, деннеп, дүүштүрүп, бөлүктөп, үнөлөп билир арга-дуржулгазын сайзырадыры, аңаа даянып аас болгаш бижимел чугаа культуразын сагыыры, чугаа чорударының хевирлерин билири, аңгы-аңгы байдалдарга дылды ажыглап шыдаары, чугаа этикединиң негелделерин шиңгээдип алыры; бодунуң ажыглап турары (потенциалдыг) сөс курлавырын улам байыдары; чугаада ажыглаттыннып турар грамматиктиг аргаларның хөмчөөлин делгемчидери; чедип алган билиглерин, мергежил, чаңчылдарын өөрөдиге ажил-чорудулгазынга болгаш хүн бүрүдө амыдыралыңа чугаа чорудуп тура, ажыглаар аргаларын улам байыдып сайзырадыры дээш о.ө.

«ТЫВА ДЫЛ» ЭРТЕМИН ӨӨРӨНГЕНИНИҢ ТҮҢНӨЛДӨРИ

Кол школаның (5-9 класстар) доозукчуларының тыва дылдың программазын шиңгээдип алгаш, чедип алыр бот-тускайлаң түннөлдөринге дараазында чүүлдер хамааржыр:

1) кижиниң интеллектуалдыг болгаш чогаадыкчы салым-чаяанын база мөзү-бүдүш шынарларын сайзырадырынга төрөөн дылының чугулазын медереп билири, уругларның билиг чедип алырынга ук дылдың ужур-утказын тодарадып, ону тыва чоннуң ыдыктыг, үнелиг эртинелериниң бирээзи деп билири;

2) тыва дылдың эстетиктиг үнөзүн медереп билири; төрөөн дылыңа ынак болгаш ону хүндүлөп, ол дээш чоргаарланыры; ону национал культураның кезээ кылдыр билип, арыг эдилээри;

3) дылдың байлак сөс курлавырын болгаш грамматиктиг аргаларын бодунуң бодалдарын болгаш сагыш-сеткилин хостуг илередирде четче ажыглап шыдаары; бодунуң чугаа-домаан хайгаарап, сайзырадып, экижидеринче чүткүлдүг болуру.

Метапредметтиг түннөлдөринге (предметтен дашкаар азы ооң-биле чергелештир билип алыр харылзашкак чүүлдери) дараазында чүүлдер хамааржыр (5-9, 10-11 класстарга):

1) Чугаа чорудулгазының бүгү-ле хевирлерин ажыглап билири:

Дыңнаары болгаш номчууру:

- бижимел болгаш аас медээниң утказын шын билип алыры (чугааның утказы, сөзүглелдин темазы, кол утказы; кол болгаш немелде медээ);

- аңгы-аңгы стильдерниң болгаш жанрларның сөзүглелдерин номчулганын янзы-бүрү хевирлеринге (сөзүглелден херек информацияны дилеп-тып номчууру (поисковый вид), чүгүртү азы улуг-каралап номчууру (просмотровый), таныжып номчууру (ознакомительный вид), шинчилел-сайгарылгалыг номчууру (изучающий вид)) таарыштыр ажыглап билири;

- аңгы-аңгы стильдерниң болгаш жанрларның сөзүглелдерин шын дыңнап билири; дыңнаарының янзы-бүрү хевирлерин (бир кижиниң тайылбыр чугаазындан болгаш аудио-, видеотехникадан сөзүглелдин кайы-бир кезээн шилип алгаш дыңнаары, сөзүглелдин кыска утказы-биле таныжары болгаш ону тодазы-биле дыңнаары) ажыглап билири;

- информация ап болур чүүлдерден, ооң иштинде өөредиглиг компакт-дискилерден, Интернет четкизинден; янзы-бүрү словарьлардан тайылбыр номнардан (справочниктер) болгаш электроннуг шыгжамырлардан медээлерни тып билири;

- бердинген темага материалдарны тып, системажыдып билири; херек медээлерни боду тып билири; медээлерни чаартып азы ол-ла хевээр дамчыдып билири;

- сөзүглелдерниң утка, стилистика талазы-биле онзагайларын болгаш ажыглаан аргаларының аайы-биле дүүштүрүп болгаш деңнеп билири;

Чугаалаары болгаш бижимири:

- кылып дээн ажыл-херээниң сорулгаларын (хууда болгаш эштери-биле) тодазы-биле билип, кандыг-даа ажылды чурум аайы-биле кылып, чедип алган түңнелдерин үнелеп, аас болгаш бижимел чугаага илередип билири;

- дыңнаан азы номчаан сөзүглелиниң утказын даалга езугаар дамчыдып (планны тургузуп, утказын чугаалап, допчулай бижип, үнелел берип) шыдаары;

- сөзүглелдин утказын, кымга хамаарыштырганын, чугааның байдалын барымдаалавышаан, аңгы-аңгы хевирлерге болгаш жанрларга тургузуп шыдаары;

- аас болгаш бижимел чугаага бодунуң бодалын хостуг илередири, сөзүглелдин тургузуунуң негелделерин сагыыры (бодалының ужур-уткалыын, дес-дараалашкаан, харылзаалыын, темага дүүшкээн дээш о.ө.); номчаан, дыңнаан, көргөн чүүлдеринге бодунуң хамаарылгазын шын илередири;

- монологтуң янзы-бүрү хевирлерин (тоожуушкун, чурумал, угаап бодааныышкын болгаш оларны холуй); диалогтуң янзы-бүрү хевирлерин: (хүндүлел аянын илередир диалог (этикетный диалог), айтырыг-харыы (диалог-расспрос), чугаалажып олар кижизин чугаа чорударынче кыйгылары (диалог-побуждение), өске кижини биле бодал солчуру (диалог-обмен мнениями) дээш о.ө.) ажыглап билири;

- амгы тыва литературлуг дылда шын адалганың, лексиканың, грамматиканың кол нормаларын, стиль нормаларын херек кырында ажыглап билири; бижимел чугаага шын бижилгениң, пунктуацияның кол дүрүмнерин сагыыры;

- чугаа этикединиң нормаларын хажытпайн, чугаага киржип шыдаары; чугаа үезинде арын-шырайын болгаш шимчээшкиннерин эптиг болгаш шын алдынары;

- хүн бүрүде өөренип азы ажыл кылып турар үезинде бодунуң чугаазын хайгаарап билири; чугааның утказының болгаш шын ажыглалының аайы-биле бодунуң дылын үнелеп билири; дылында грамматиктиг болгаш чугаа частырыгларын тып болгаш эдип билири; бодунуң тургусканы сөзүглелин хоюглап азы эдип, =скертип, делгередиң билири;

- бодунуң үежилериниң мурнунга улуг эвес дыңнадыг, илеткелди кылып, рефераттың утказын дамчыдып билири; маргылдаалыг, чидиг айтырыгларны бадыткалдарга даянмышаан, шиитпирлеп билири;

2) алган билиглерин, мергежилдерин, чаңчылдарын хүн бүрүде амыдыралга ажыглап билири; төрөөн дылды өске эртемнерге билиг чедип алырының кол чепсээ кылдыр шын ажыглаары; ону өске-даа эртемнерде (даштыкы дыл, орус дыл болгаш чогаал дээш о.ө) дылдың аргаларын сайгарарыңга ажыглап билири;

3) долгандыр турар улус-биле харылзажып, кандыг-бир ажылды кылып тура, маргылдаалыг, чидиг айтырыглар шиитпирлээрде, эптиг чугаалажып, харылзажып билири; амыдыралчы болгаш ажыл-агыйжы чугаа үезинде чугаа культуразының негелделерин сагыыры.

5-9, 10-11 класстарны доозуп тура, доозукчулар дараазында предметтиг түннелдерни чедип алыр:

5 класстарга:

- Дылдың хүлээлгелериниң дугайында, тыва дыл – Россия Федерациязында Тыва Республиканың үндезин чурттакчылары тыва чоннуң төрөөн дылы база күрүне дылдарының бирээзи дээрзин, төрөөн дыл болгаш чоннуң культуразының сырый харылзаалыг болурун, төрөөн дылдың кижиги бүрүзүнүң болгаш ниитилелдин амыдыралыңга ужур-дузазын билири;

- тыва дылдың гуманитарлыг эртемнер аразында болгаш ниити өөредилгеде туружун болгаш ужур-дузазын билири;

- төрөөн дылдың эртем талазы-биле үндезиннерин; оларның чадаларының болгаш билиглериниң аразында харылзааларын шиңгээдиң алыры;

- дыл эртемниң кол баазалыг билиглерин болгаш ооң кезектерин шиңгээдири: дыл болгаш чугаа, харылзажыр чугаа, бижимел болгаш аас чугаа, монолог, диалог болгаш оларның хевирлери; чугааның байдалы; чугаа (чугаалажыр), эртем, публицистика, албан-херек, чечен чогаал стильдери болгаш оларның жанрлары, дылы; чугааның утка-хүлээлгелериниң аайы-биле хевирлери (тоожуушкун, чурумал, угаап боданыышкын);

сөзүглел, сөзүгелелдин хевирлери; дылдың кол-кол кезектери, оларның демдектери болгаш чугаага ажыглалының онзагайларын шиңгээдип алыры;

- тыва дылдың лексика болгаш фразеологиязының кол стилистиктиг курлавырларын, тыва литературлуг дылдың нормаларын (шын адалганың, грамматиктиг, орфографтыг, пунктуаствыг), чугаа этикединиң дүрүмнерин шиңгээдири болгаш оларны херек кырында амыдыралга аас болгаш бижимел чугаага ажыглаары;

- дылдың кол кезектерин, дылдың грамматиктиг категорияларын танып билири болгаш сайгарары, чугаага шын ажыглаары;

- сөстүң янзы-бүрү сайгарылгаларын (фонетиктиг, лексиктиг, морфемниг, морфологтуг), сөс каттыжышкынының болгаш домактың синтаксистиг сайгарылгазын шын кылып, сөзүглелдин тургузуунуң болгаш кол демдектериниң аайы-биле, дылдың кандыг хүлээлгелерин күүседип чоруурунуң болгаш уран аргаларны ажыглаанының аайы-биле сайгарары;

- лексиктиг болгаш грамматиктиг синонимнерни ажыглаанындан кижиниң чугаазының чечен-мерген, а чечен чогаал дылының каас-чараш, байлак болу бээр аргаларын билири болгаш чугаазыңа шын ажыглаары;

- төрөөн дылдың эстетиктиг хүлээлгелерин медресеп билири, чечен чогаалдың дылын сайгарып тура, чугааның эстетиктиг талазын үнелеп билири.

Базистиг өөредилге планында «Тыва дыл» курузунун туружу

Федералдыг базистиг өөредилге планы РФ-ниң өөредилге черлеринге төрөөн дылды 5-9 класстарга 420 шакка кол ниити өөредилге чадазында өөредирин көргүскен. Ооң иштинде 5 класска – 105 шак, 6 класска – 105 шак, 7 класска – 105 шак, 8 класска – 70 шак, 9 класска – 35 шак. Оон аңгыда 10-11 класстарга 70 шак 10 класска – 35, 11 класска – 35 шак көрдүнген. Көрдүнген шактардан аңгыда (азы эвээш апарган таварылгада) школа компонентизинге бердинген 1-2 шакты өөредилге чери национал-девискээр кезээн шынарлыг өөредири-биле немээри көрдүнген.

Кол ниити өөредилгеде тыва дылга чижек программа өөредилге планының өскерилбес өзек кезээ 380 шакка санаттыңан, а 40 шакты ажылчын программа тургузукчуларыңа өскертип болур кылдыр сүмелээн.

Ортумак (долу) школага тыва дылга чижек программа өөредилге планының өскерилбес өзек кезээ 70 шакка санаттыңан, а 6 шакты ажылчын программа тургузукчуларыңа өскертип болур кылдыр сүмелээн.

ТЫВА ДЫЛГА КҮРҮНЕ СТАНДАРТТАРЫ

(АЛБАН ШИҢГЭЭДИР БИЛИГЛЕР)

Коммуникативтиг компетенцияның (харылзакылганың айтырыг-ларын ыак билирин) хевирлетгинерин хандырып турар утказы:

1 кезээ. Чугаа болгаш чугаалажып харылзакыры.

1. Чугаа болгаш чугаалажып харылзакыры. Чугааның байдалы (чугааның сорулгазы, кандыг байдалда, кайда болуп турары, чугаалажып турар кижизиниң хар-назын, эрге-дужаалы дээш о.ө). Аас болгаш бижимел чугаа. Диалог болгаш монолог. Монологтуң хевирлери (тоожуушкун, чурумал, угаап боданыышкын); монологтуң аңгы-аңгы хевирлерин холуй ажыглаары). Диалог, диалогтуң хевирлери (хүндүлел аянын илередир диалог, айтырыг-харыы, чугаалажып орар кижизин чугаа чорударынче кыйгырары (диалог-побуждение), өске кижибиле бодал солчуру дээш о.ө.).

2. Аас болгаш бижимел чугааның онзагай талаларын медресеп билири; диалог болгаш монологтуң аңгы-аңгы хевирлерин ажыглаары; чугаа нормаларын сагыыры.

2 кезээ. Чугаа чорудулгазы.

1. Чугааның ажил-чорудулга болуру. Чугаа чорудулгазының хевирлери: номчууру, дыңнаары, чугаалаары болгаш бижири.

Номчуурунуң, дыңнаарының, чугаалажырының болгаш бижириниң культуразы.

2. Чугаа чорудулгазының кол хевирлерин аңгылаары. Сөзүглелде чугула болгаш немелде (чугула эвес) медээни дыңнап болгаш номчуп тура, шын билип алыры. Номчаан болгаш дыңнаан сөзүглелиниң утказын кыска азы долу кылдыр дамчыдары. Номчулганың аңгы-аңгы хевирлерин аңгылаары (сөзүглелден херек информацияны дилеп-тып номчууру (поисковый вид), чүгүртү азы улуг-каралап номчууру, шинчилел-сайгарылгалыг номчууру (изучающий вид), өөредилге ному болгаш өске-даа бижимел материалдарны ажыглаары. Дыңнаан азы номчаан сөзүглелиниң утказын (кысказы-биле азы долузу-биле) дамчыдары.

Чугаа чорудулгазының сорулгазының, байдалының болгаш кайда болуп турарының аайы-биле аас болгаш бижимел монологту, аас-биле диалогту тургузары. Бир темага хамаарыштыр материалдарны шилип болгаш чаңгыс аайлаары; справочниктерден, немелде литературалардан чугула медээлерни тып, сайгарары болгаш эде тургузары.

3 кезээ. Сөзүглел

1. Сөзүглел дугайында билиг, сөзүглелдин кол демдектери (кезектериниң тема болгаш тургузуг талазы-биле чаңгыс аай болуру; кезектерниң грамматика талазы-биле харылзаалы (дес-дараалашкак, чергелешкек), утка талазы-биле чаңгыс аай болуру, төнгөн уткалыы). Сөзүглелдин темазын, кол утказын тодарадып тургузары.

Сөзүглелдин тургузуу, планы. Абзацтын сөзүглелдин кезектеринге чардынар аргазы болуру. Сөзүглелдин микротемазы (кыска темаларга чардынганы), кезектериниң болгаш ооң иштинде домактарның харылзашкаа.

Сөзүглелдин утказын дамчыдар хевирлери: планын тургузары, допчулай бижири, аннотация.

2. Сөзүглелдин темазын, утказын, тургузуун, утка болгаш хүлээлгезиниң аайы-биле янзызын тодарадыры. Сөзүглелдин планын тургузары. Сөзүглелдин утказының, домактарның харылзажыр аргаларының аайы-биле уткалыг кезектерин тодарадып тургузары. Сөзүглелдин дылының онзагайын сайгарары. Аңгы-аңгы хевирлер, стильдер, жанрлар аайы-биле сөзүглелдерни тургузары. Сөзүглел тургузарының негелделерин сагыыры (логиктиг болуп турары, дес-дараалашкаа, чергелешкээ, харылзаалы, темага дүүшкээ дээш о.ө.).

4 кезээ. Дылдың хүлээлгелериниң янзылары

1. Функционалдыг стильдерниң азы дылдың хүлээлгелериниң хевирлери: ном болгаш чугаа стили. Ном стильдериниң янзылары: эртем, публицистика, албан-херек, чечен чогаал стильдери. Ук стильдерниң ажыглаттынар жанрлары: эртем (үненел, аннотация, илеткел, статья, рецензия), публицистика (солунга статья, интервью, орук демдеглелдери, репортаж...), албан-херек (хол үжүү, шынзылга, билдириишкин, резюме...). Чечен чогаал стилиниң онзагайы. Аас чугаа стилиниң кол жанрлары: кандыг-бир чүве чугаалаары (рассказ), чугаалажыры (беседа), маргыжары (спор).

2. Функционалдыг стильдерниң хевирлерин, жанрларын тодарадыры. Сөзүглелдин кайы тодаргай стиль хевиринге хамааржырын ылавылаары. Чугаага бодалын илередири, стилиниң онзагайының болгаш ажыглаан дыл аргаларының аайы-биле дүүштүрүп, деңнээри. Чугааның аңгы-аңгы стильдер, жанрлар хевирлеринге бижимел чугааларны илередип тургузары; эш-өөрүнүн мурнунга улуг эвес дыңнадыг, илеткел, реферат дамчыштыр чугаалап, бодун шын алдынары. Янзы-бүрү барымдааларны ажыглавышаан, маргылдаалыг айтырыгларга киржип, бодалын бадыткап, шынзыдары.

Дыл талазы-биле компетенцияның (дыл болгаш дыл эртеминге хамаарышкан айтырыгларны ыяк билири) хевирлеттинерин хандырып турар утказы:

5 кезээ. Дыл дугайында ниити билиглер

1. Тыва дыл – тыва улустуң төрөөн дылы, Россия Федерациязының бир субъектизи Тыва Республиканың девискээринде күрүне дылы. Тыва дылдың уjur-дузазы, ооң хүлээлгелери.

Тыва дыл – түрк дылдарның бирээзи. Тыва дылдың түрк дылдар аразында туружу. Амгы тыва дыл. Тыва дылдың сайзыралы. Амгы тыва дылдың хевирлери: литературлуг дыл, девискээр аайы-биле диалектилер, бөдүүн тыва чугаа болгаш ооң аяны, мергежил сөстөриниң хевирлери, жаргоннар.

Лингвистиканың дыл дугайында эртем болуру.

Дыл эртемнің кол кезектери.

Тыва дыл эртемнің шинчилекчилери.

2. Кижиниң амыдыралында харылзажырының чаңчыл-мергежилдериниң чугулазын, ниитилел болгаш күрүне амыдыралында, делегейде тыва дылдың ужур-дуказын медресеп билири.

Тыва дылдың болгаш ооң сайзыралының, өске дылдар-биле харылзааларының дугайында кол билиглерни медресеп билири. Амгы тыва дылдың янзы-бүрү функционалдыг хевирлерин ылгаары. Тыва дылдың чаражын, байлаан эскерип билири.

Түрк дылдарның бөлүктерин, оларның аразында тыва дылдың сайзыралының дугайында кол чүүлдерни тодарадыры.

6 кезээ. Фонетика болгаш орфоэпия

1. Фонетиканың дыл эртемнің бир кезээ болуру.

Үн – дылдың эң бичии кезии. Ажык болгаш ажык эвес үннерниң ылгалы.

Ажык үннер, оларның бөлүктери. Ажык үннерниң аяннажылгазы.

Ажык эвес үннер, оларның бөлүктери. Ажык эвес үннерниң сөс иштинге каттыжып эптежири база солчуру.

Фонетиктиг транскрипцияның демдектери. Слог. Ударение.

Фонетиканың тускай аян кириер аргалары (ударение, пауза, интонация).

Орфоэпияның дыл эртемнің бир кезээ болуру. Тыва дылдың ажык болгаш ажык эвес үннерин шын адаарының дүрүмнери.

2. Сөс иштинде үннүң утка ылгаар шынарларын медресеп билири. Кыска, узун, өк-биле адаар ажык үннерни; кадыг болгаш чымчак ажык үннерни; ыткыр, дүлей ажык эвес үннерни; кошкак, күштүг, аяар ажык эвес үннерни аңгылаары. Транскрипция дуказы-биле үннерниң адаарының болгаш бижиириниң онзагайларын тайылбырлаары. Сөстүң фонетиктиг сайгарылгазын кылыры.

Чугаа үезинде болу бээр үн өскерилгелерин литературлуг нормага дүүштүр адаары. Шын адалганың дүрүмнеринге хамаарыштыр бодунуң болгаш өске кижиниң чугаазын үнелээри.

Фонетика болгаш шын адалганың дугайында билиглер болгаш мергежилдерин бодунуң чугаазынга херек кырында ажыглаары.

Чечен чогаалга фонетиканың элементилерин шын ажыглаанын хайгаараары.

7 кезээ. Графика

1. Графиканың дыл эртеминиң бир кезээ болуру. Ниитилелдиң амыдыралыңга бижиктиң ужур-дузазы. Бижиктиң хевирлери.

Алфавит. Тыва алфавиттиң кыска төөгүзү. Амгы тыва алфавиттиң тургузуу. Үннер болгаш үжүктөрниң сан талазы-биле дүгжүп база дүүшпейн баары. Узун болгаш өк-биле адаар ажык үннерни, дакпырлап бижиир ажык эвес үннерни бижикке демдеглээри. Улуг болгаш бичии үжүктөрни демдеглээри.

2. Кижини төрөлгөтөнниң амыдыралының төөгүзүңгө бижиктиң ужур-дузазын медресеп билири. Сөстүң үн болгаш үжүк тургузуун тодарадыры. Алфавитти словарьлардан, тайылбыр номнардан, энциклопедиялардан, SMS-чагаалардан медээ база мобильдиг телефондан долгаар дээн кижизиниң адын (адресатты) дилээрде, ажыглаары.

8 кезээ. Сөс тургузуу. Сөс чогаадылгасы.

1. Морфемиканың дыл эртеминиң бир кезээ болуру. Морфема (сөстүң уткалыг кезектери) – дылдың кезии (единицазы) болуру. Тыва дылда сөстөрниң тургузуу болгаш кезектери, оларның хевирлери.

Өскертилге кожумаа – сөстүң грамматиктиг хевирин өскерттир кезээ.

Чогаадылга кожумаа – сөстүң утказынга чаа утка кирип, сөс чогаадыр кезээ.

Дазыл. Төрөл сөстөр.

Дазылда дүлөй үннерниң ыткыр хевирин-биле солчуру.

Кожумактарның вариантылыг болуру.

Сөс чогаадылгасының дыл эртеминиң бир кезээ болуру. Эге дөс болгаш сөс тургузар кожумактар.

Сөс чогаадылгасының кол аргалары: чогаадылга кожумактарының дузазы-биле чаа сөстөрниң тургустунары; ийи болгаш оон хөй дазылдарның каттышканындан болгаш тудушканындан чаа сөстөрниң тыптыры; хураангайлаан арга.

Чугаа кезектериниң тургустунарының онзагайлары.

Сөс чогаадылгасының кол аргаларын чечен чогаалда ажыглаанын хайгаараары.

2. Морфемаларның чүгө сөстүң уткалыг кезээ болурун медресеп билири. Сөсте кезектерниң лексиктиг, грамматиктиг, сөс чогаадыр ужур-дузазын билири. Сөстү утказының болгаш чогаадылгасының аайы-биле кезектерге чарары. Сөс чогаадылгасының кол аргаларын тодарадып, оларны чижектерге бадыткаары. Сөстүң тургузуунуң болгаш чогаадылгасының аайы-биле сайгарылгасын кылыры.

Сөс тургузуунга болгаш сөс чогаадылгасынга алган билиглерин шын бижилгеге ажыглаары.

Чечен чогаалда сөс чогаадылгазының аргаларын хайгаараары.

9 кезээ. Лексикология болгаш фразеология.

1. Лексикологияның дыл эртеминиң кезээ болуру. Сөс – дылдың эң чугула кезии (единицазы). Сөстүң кижиниң бодалдары, сагыш-сеткилин илередиринге ужур-дузазы. Кижиниң сөс курлавыры ооң интеллектуалдыг болгаш чугаазының сайзыраңгайының деңнелиниң көргүзүү болуру.

Сөстүң лексиктиг болгаш грамматиктиг утказы. Чаңгыс болгаш хөй уткалыг сөстөр; сөстүң дорт, доора болгаш көжүргөн утказы. Тыва дылдың лексиказының кол темалыг бөлүктери. Тыва дылдың тайылбыр словары.

Синонимнер, антонимнер, омонимнер болгаш оларның янзылары. Табу (хоруглуг сөстөр) болгаш эвфемизмнер (ойзу адаан сөстөр), оларның ужур-дузазы, кол бөлүктери.

Тыва дылдың лексиказын тывылган угунуң аайы-биле бөлүктээри. Ниити түрк лексика. Өске дылдардан сөстөрни үлегерлеп алыры. Моол болгаш орус дылдардан үлегерлээшकिनер. Ук дылдарны (моол, орус) дамчыштыр үлегерлээшकिनер.

Тыва дылдың лексиказының ажыглалының аайы-биле бөлүктери. Ниити ажыглалдың сөстери. Кызыгаарлыг ажыглалдың сөстери: мергежил сөстери (профессионализмнер), диалектизмнер. Терминнер. Ховар ажыглалдың сөстери: эргижирээн сөстөр (историзмнер, архаизмнер), неологизмнер. Жаргон сөстөр.

Фразеологияның дыл эртеминиң кезээ болуру. Фразеологизмнерниң (быжыг сөс каттыжышкыннарының) демдектери болгаш утказы. Быжыг сөс каттыжышкыны синонимнер. Тыва дылдың фразеологтуг словарьлары.

Тыва дылдың очулга болгаш терминнер словарьлары, оларның төрөөн дылдың байлаан шиңгээдип алырынга ужур-дузазы.

2. Кижиниң бодалдарын, сагыш-сеткилин илередиринге сөстүң ужур-дузазын; сөс курлавырын байыдарының эргежок чугулазын медресеп билири.

Тыва дылдың лексиказын утказының, ажыглалының, тывылган угунуң аайы-биле ылгаары.

Харылзажылганың сорулгазы болгаш байдалынга дүүштүр сөстөрни болгаш сөс каттыжышкыннарын чөп ажыглаары. Бодунуң болгаш өске улустуң чугаазында сөстөрни чугааның аянынга, байдалынга таарыштыр ажыглаанын үнелээри.

Сөстүң лексиктиг сайгарылгазын кылыры.

Янзы-бүрү хевирниң словарьларындан (тайылбыр, фразеологтуг словарьлар, очулга, терминнер словарьлары) херек медээни тып, шилип билири болгаш янзы-бүрү ажыл-агыйның кайы-даа адырынга шын ажыглаары.

10 кезээ. Морфология.

1. Морфологияның грамматиканың бир кезээ болуру.

Тыва дылда сөстөрү лексика-грамматиктиг бөлүктөргө чарары, ооң барымдаалары.

Тускай чугаа кезектери. Чүвө ады, демдек ады, сан ады, ат орну, кылыг сөзү (болгаш ооң грамматиктиг хевирлери), наречиениң грамматиктиг утказы, морфологтуг, синтаксистиг демдектери.

Дузалаал чугаа кезектери болгаш оларның синтаксистиг ужур-дузазы.

Аян сөстөри. Өттүнүг сөстөр.

2. Грамматиктиг, морфологтуг демдектеринден болгаш синтаксистиг ролундан чугаа

кезектерин танып билири. Чугаа кезектериниң морфологтуг сайгарылгазын кылыры. Тыва литературлуг дылдың нормаларына дүүштүр чугаа кезектерин шын ажыглаары.

Морфология талазы-биле билиглерин болгаш кылып билир чүүлдерин херек кырында шын бижилгеге ажыглаары.

11 кезээ. Синтаксис.

1. Синтаксистиг грамматиканың кезээ болуру. Сөс каттыжышкыны болгаш домактың синтаксистиг кезии болуру.

Сөс каттыжышкыннары, оларның бөлүктөри. Сөс каты-жышкынында сөстөрниң холбажыр аргалары: башкарылга, хамааржылга, каттыжылга.

Домак. Сорулгазының болгаш утка-аянының аайы-биле домактарның хевирлери. Домактың грамматиктиг ооргазы, чугула болгаш ийи черге кезигүннери, оларның илереттинери. Тааржылга холбаазы. Домактарның тургузуунуң аайы-биле янзылары: ийи чугула кезигүннүг болгаш чаңгыс чугула кезигүннүг, делгеренгей болгаш делгеренгей эвес, нарынчылтынган болгаш нарынчылтынмаан, нарын.

Чаңгыс чугула кезигүннүг домактарның хевирлери.

Нарынчылтынган домактар. Чаңгыс аймак кезигүннер, тускайлаан кезигүннер, адалгалар, кирилде сөстөр болгаш кирилде домактар-биле нарынчылтыннары.

Нарын домактың хевирлери: чагырышпаан болгаш чагырышкан. Нарын домакта бөдүүн домактарның каттыжар аргалары.

Чагырышпаан нарын домак дугайында билиг. Эвилелдер чок чагырышпаан нарын домак. Эвилелдерлиг чагырышпаан нарын домак.

Чагырышкан нарын домак дугайында билиг. Тайылбыр домактарның янзылары.

Нарын синтаксистиг конструкциялар дугайында билиг. Хөй кезектерлиг чагырышкан болгаш чагырышпаан нарын домактар.

Өске кижиниң чугаазын дамчыдарының аргалар.

2. Хостуг чагыржылгалыг сөс каттыжышкынының янзы-бүрү хевирлерин, өзек болгаш чагырткан сөстөрни тодарадыры, оларны аразында холбааларын тывары.

Домактың сөстен, сөс каттыжышкынындан ылгалын бүзүредип шыдаары. Чугааның сорулгазының аайы-биле аас чугаага үн аянын, логиктиг ударениени, сөстөрниң туружу; бижимел чугаага бижик демдектерин, сөстөрниң туружун шын сагыыры. Бөдүүн домактарның хевирлерин тодаратпышаан, домактың предикаттыг төвүн ылгаары.

Домактың ийиги черге кежигүннерин аңгылап, оларның хевирлерин болгаш илереттингенин тодарадыры.

Бөдүүн домакты нарынчыдар чаңгыс аймак болгаш тускайлаан кежигүннерни, адалгаларны, кирилде сөстер болгаш кирилде домактарны шын тодарадып, оларны хууда аас, бижимел чугаазынга хереглээри.

Нарын домактарның хевирлерин тодарадып, тывары; оларны чугаага ажыглаары.

Бөдүүн болгаш нарын домактарны ылгаары.

Сөс каттыжышкынының болгаш домактарның синтаксистиг сайгарылгазын шын кылыры.

Нарын синтаксистиг конструкцияларны бодунуң болгаш өске кижиниң чугаазында шын ажыглаанын хайгаараары болгаш үнелээри.

12 кезээ. Чугаа культуразы.

1. Чугаа культуразының дыл эртеминиң кезээ болуру. Дылдың нормалары болгаш ооң

хүлээлгелери. Тыва литературлуг дылдың кол нормалары: шын адалга, лексиктиг, грамматиктиг, стилистиктиг, шын бижилге.

Тыва дылдың словарьларының (очулга словарьлары, тайылбыр словарь, орфографтыг словарь...) тыва литературлуг дылдың нормаларын шингээдип алырынга ужур-дузазы.

2. Тыва литературлуг дылдың кол нормаларын шингээдири болгаш оларны аас болгаш

бижимел чугаага сагыыры. Бодунуң чугаалаан чүүлүн эдип билири. Тыва дылдың словарьлары-биле ажылдаары, оларны ажыглаары.

13 кезээ. Шын бижилге (орфография) болгаш пунктуация

1. Орфография дугайында билиг. Тыва дылда эң-не нептеренгей орфограммалар дугайында.

Сөстөрде кожумактарны шын бжири.

Ъ болгаш ь демдектерни шын бжири.

Тудуштур, дефистеп болгаш аңгы бжиир дөстөрни шын бжири.

Улуг болгаш бичии үжүктөрни ажыглаары.

Бижик демдектери болгаш оларның хүлээлгелери.

Домактың төнчүзүңгө бижик демдектери.

Нарынчыттыңан болгаш нарын домактарга бижик демдектери.

Дорт чугаалыг, цитаталыг, диалогтуг домактарга бижик демдектери.

2. Орфографтыг болгаш пунктуастыг дүрүмнерни шынга келтири. Бижимел чугаага кол орфографтыг болгаш пунктуастыг дүрүмнерни сагыры. Сөстүң шын бижилгезин тодарадырда, сөс тургузуунга болгаш фонетиктиг, морфологтуг сайгарылгаларга даяныры. Домакка бижик демдектерин салырда, грамматиканың дүрүмнерин болгаш үн аянын сагыры.

Орфографтыг болгаш пунктуастыг бергедээшкннерни шийтпирлээрде, шын бижилгениң орфографтыг словарьны болгаш тайылбыр номнарны ажыглаары.

Культура талазы-биле компетенцияның (төрөөн дылдың культура-төөгүлүг айтырылгалар-биле харылзаалыын ыяк билири) хевирлеттинерин хандырып турар утказы:

14 кезээ. Дыл болгаш культура

1. Дылда чоннуң культуразы болгаш төөгүзүнүң илереттингени. Тыва эвилең-ээлдек чугааның дүрүмнери (этикеди).

2. Тыва улустуң аас чогаалында, чечен чогаалында болгаш төөгү талазы-биле сөзүглелдерде дылдың национал-культурлуг ужур-утказы сиңниккенин тодарадыры; дылдың словарьлары-биле (тайылбыр, очулга словары дээш о.ө.) оларның утказын тайылбырлаары. Тываның төөгүлүг болгаш культурлуг чаңчылдарын көргүскен чамдык сөстөрниң болгаш чугааларның тывылган төөгүзүнүң дугайында дыңнадылгаларны белеткээрде, тайылбыр словарьларны болгаш өске-даа тайылбыр номнарны ажыглаары. Тыва чугааның дүрүмнерин өөрөдилгениң ажил-чорудулгазынга болгаш амыдыралга чөптүг ажыглаары.

ПРОГРАММА

Чижек программада кирип турар чүүлдер:

1. Дыл болгаш чугаа болушкуннарының, оларның хүлээлгелериниң онзагайының дугайында дылга хамаарышкан билиглер.
2. Ол билиглерни өөрөнгениниң түннелинде кылыр ужурлуг өөрөдилге ажыл-чорудулгазының кол хевирлери.
3. Чугаа сайзырадылгазы.

5 КЛАСС (105)

Кирилде тема (1 шак)

1. Дыл – кижилерниң харылзажырының кол чепсээ. Дылдың ниитилел амыдыралынга ужур-дузазы. Дылдың эртем болуру. (1 шак)
2. Кижини төрөлгөтениниң өске дириг амытаннардан чугааланыр ылгалын билири; дыл кижилерниң харылзажырының кол чепсээ болбушаан, өөрөдилге системазында «Төрөөн дыл» деп эртеми бооп чоруурун билири.

Эге класстарга өөрөнгөн чүүлдерни катаптаары (5 шак)

Чугаа сайзырадылгазы (1 шак)

1. Сөстүң тургузуу: дазыл, чогаадылга кожумаа, өскертилге кожумаа.

Үннер болгаш үжүктөр: кыска болгаш узун ажык үннер болгаш оларны шын бижири; сөстөрниң эгезинге т-д, п-б деп ажык эвес үннерни шын бижири; я, е, ё, ю деп ажык үжүктөрлиг сөстөрни шын бижири.

Чугаа кезектери. Чүве аттарының саннарга болгаш падежтерге өскерлири, домакка кол сөс, сөглөкчи болуру. Демдек ады. Демдек адының тодарадылга болуру.

Арынның ат оруннары. Домакка ийиги черге кижигүннер болуру. Кылыг сөзүнүң арыннарга, саннарга, үелерге өскерлири. Домакка сөглөкчи болуру.

2. Сөстүң кезектерин, үннер болгаш үжүктөрни ылгаары. Эге класска чүве ады, демдек ады, ат орну, кылыг сөзүнүң дугайында алган билиглерин бадыткаары.

3. Чугаа сайзырадылгазы: «Чай – солун үе» деп темага угаап боданышкынныг чогаадыг бижири.

Чугаа болгаш чугаалажып харылзажыры (3 шак)

Чугаа сайзырадылгазы (1 шак)

1. Чугаа болгаш чугаалажыры. Чугаалажыр байдал. Чугааның чедишкинниг болуру болгаш чедимче чок болурунун чылдагааннары. Аас болгаш бижимел чугаа. Диалог болгаш монолог чугаа.

Чугааның ажыл-чорудулга болуру. Чугаа чорудулгазының хевирлери: номчууру, дыңнаары, чугаалаары болгаш бижири.

Авторнун сөстөрүнүн соонда азы мурнунда дорт чугаа (эге билиглер). Дорт чугаага бижик демдектери.

2. Аас болгаш бижимел чугааның онзагайларын медресе билири; аас болгаш бижимел чугааның чижектерин сайгарары.

Диалог болгаш монолог чугааны аңгылаары. Чугаалажырының кол хевирлерин билири.

Сөзүглелде кол болгаш немелде медээни дыңнап болгаш номчуп тура, шын билип алыры.

Номчаан болгаш дыңнаан сөзүглелиниң утказын кыска азы долу кылдыр чугааның байдалының аайы-биле дамчыдары. Дорт чугааны авторнун сөстөрүнден аңгылай чугаалаары, номчууру.

3. Чугаа сайзырадылгазы: Чугааның янзыларының аайы-биле (тоожуушкун, чурумал, угаап боданышкын) сөзүглелдерниң чижектерин сайгарары.

Синтаксис, пунктуация болгаш чугаа культуразы (9 шак)

Чугаа сайзырадылгазы (2 шак)

1. Сөс каттыжышкынының дугайында эге билиг. Сөс каттыжышкынында өзек болгаш чагырткан сөстөрүнүн утка аайы-биле каттышканы.

Домак. Чугаалаар сорулгазының аайы-биле бөдүүн домактарның янзылары: медээ, айтырыг, кыйгырыг домактары. Алгы домактары.

Домактын чугула кежигүннери (катаптаашкын). Домактын ийиги черге кежигүннери: немелде, тодарадылга, байдал. Ийи чугула кежигүннүг делгеренгей эвес болгаш делгеренгей бөдүүн домактар.

Чаңгыс аймак кежигүннерлиг домактар, оларга бижик демдектерин салыры. Чаңгыс аймак кежигүннерниң мурнунга азы соонга түннекчи сөстөр.

Нарын домактар дугайында эге билиг. Нарын домакта эвилелдер чокка каттышкан бөдүүн домактар, оларның кезектеринин аразынга биче сек салыры. Нарын домактарда ынчалза-даа, а, харын, чүге дээрге деп эвилелдерниң мурнунга биче сек салыры.

2. Медээ, айтырыг, кыйгырыг, алгы домактарын аңгы-аңгы аялгалыг номчууру, чугаалаары, чугаага ажыглаары.

Домактың ийиги черге кежигүннери-биле бөдүүн домактарны делгередири болгаш оларны чугаага ажыглаары.

Чаңгыс аймак кежигүннерлиг домактарны; мурнунда азы соонда түңнекчи сөстөрлиг домактарны тургузуп, чугаага ажыглаары, оларны шын аялгалыг номчууру.

Нарын домактарны шын тургузуп, чугаага ажыглаары.

3. Чугаа сайзырадылгазы: Делгереңгей эвес кыска сөзүглелди ийиги черге кежигүннерин бөдүүн домактарга ажыглап тургаш, делгередири. Чогаадыгга чаңгыс аймак кежигүннерлиг бөдүүн домактарны болгаш нарын доматарны шын ажыглаары. Сөзүглелдин уткалыг кезектери болгаш сөзүглелде кол бодал дугайында катаптаары. «Ачамны чүгө хүндүлээр мен?» деп темага угаап боданыышкынныг чогаадыг бижири.

Лексика болгаш чугаа культуразы (8 шак)

Чугаа сайзырадылгазы (1 шак)

1. Лексика дугайында билиг. Сөс болгаш ооң лексиктиг утказы. Тайылбырлыг словарь дугайында. Чаңгыс болгаш хөй уткалыг сөстөр. Сөстөрнүн дорт болгаш доора уткалары. Омонимнер. Лексиканың темалыг бөлүктери. Синонимнер. Антонимнер. Табу сөстөр болгаш эвфемизмнер. Фразеологизмнер азы быжыг сөс каттыжыышкыннары

2. Хөй уткалыг сөстөрнүн лексиктиг уткаларын словарьлар дузазы-биле тодарадыры, оларны чугаага шын ажыглаары; сөзүглелдерде синонимнер, антонимнер, омонимнерни, хоруглуг болгаш ойзу адаан сөстөрни тывары, оларны чугаага шын хереглээри; сөстүң доора болгаш дорт уткаларын эки билири; орус-тыва, тыва-орус, тайылбырлыг болгаш орфографтыг словарьларны ажыглаары.

3. Чугаа сайзырадылгазы: Лексикада алган билиглериң ажыглавышаан, «Төрөөн дылым дугайында бодалым» деп темага монолог тургузары.

Фонетика, орфография болгаш чугаа культуразы (9 шак)

Чугаа сайзырадылгазы (1 шак)

1. Фонетика дугайында ниити билиг. Фонетиканың дыл эртеминиң бир кезээ болуру. Үн – дылдың кезии. Чугаа органнары болгаш чугаа үннериниң тургустунары. Ажык болгаш ажык эвес үннер. Артикуляция дугайында эге билиг.

Ажык үннерниң бөлүктээшкини. Өк-биле адаар ажык үннерлиг сөстөр, оларны шын бижири. Й үннүг ажык үжүктөр (я, е, ё, ю), оларны шын бижири болгаш ажыглаары.

Ажык эвес үннерниң бөлүктээшкини. Дүлей, ыткыр, аяар ажык эвес үннер. Күштүг, кошкак (дүлей болгаш ыткыр), эң кошкак (аяар) ажык эвес үннер. Ажык эвес үннерниң үжүктөрин шын бижири. Сөске ажык эвес үннерниң каттыжар чурumu болгаш дөмейлежири.

Фонетиктиг транскрипцияның демдектери.

2. Үннер болгаш үжүктөрү шын ылгап, оларны шын адаары, бижири; сөстөрү шын көжүрүп, оларның транскрипциясын кылдыры. Орфографтыг словарьларны, орфография дүрүмнөрүн ажыглаары. Кыска, узун, өк-биле адаар ажык үннерни; кадыг болгаш чымчак ажык үннерни; ыткыр, дүлөй ажык эвес үннерни; кошкак, күштүг, аяар ажык эвес үннерни ылгаары. Сөстүң фонетиктиг сайгарылгазын кылыры.

Чугаа үезинде болу бээр үн өскерилгелерин литературлуг нормага дүүштүр адаары. Шын адалганың дүрүмнөргө хамаарыштыр бодунуң болгаш өске кижиниң чугаазын үнелээри.

Фонетика дугайында билиглер болгаш мергежилдерин бодунуң чугаазыңа херек кырында ажыглаары.

3. Чугаа сайзырадылгазы: «Бойдуста үннер» деп темага аас чугаа кылыры. Хөөмей-сыгыт дугайында бодалдар-биле таныжары (эртем стилинге сөзүглел-биле ажыл). Ч.Ч.Кууларның «Шораан» деп тоожузундан үзүндүлөрү сайгарары (чечен чогаал стилин хайгаараары).

Графика, орфоэпия болгаш чугаа культуразы (6 шак)

Чугаа сайзырадылгазы (1 шак)

1. Графика, ооң хевирлери. Алфавит. Ъ болгаш Ь демдектерни хереглээри. Слог болгаш ооң хевирлери. Амгы тыва алфавиттиң тургузуу болгаш ында үжүктөрүниң аттары. Үннер болгаш үжүктөрүниң сан талазы-биле дүүшкээ. Узун болгаш өк-биле адаар ажык үннерни, дакпырлап бижиир ажык эвес үннерни бижикке демдеглээри. Улуг болгаш бичии үжүктөрүни демдеглээри.

Орфоэпия дугайында билиг. Орфоэпияның дыл эртеминиң бир кезээ болуру. Тыва дылдың ажык болгаш ажык эвес үннерин адаарының дүрүмнөри. Сөс иштинге кошкак ажык эвес үннерниң ыткыр болгаш дүлөй хевирлериниң солчуру. Ударение дугайында билиг.

2. Сөстөрү (ооң иштинде үлегерлеп алган сөстөрү) шын адаары болгаш бижири, оларга кожумактар немеп билири. Сөстүң фонетика-графиктиг сайгарылгазын кылыры. Сөстөрү слогтарга чарып, көжүрөри. Аас чугааның негелделерин сагыыры.

3. Чугаа сайзырадылгазы: Деңнелгелерни болгаш өске-даа уран-чечен аргаларны чугаага ажыглавышаан, чогаадыг-чурумалды бижири.

Сөс тургузуу. Сөс чогаадылгазы. Орфография. (7 шак)

Чугаа сайзырадылгазы. (1 шак)

1. Сөстүң уткалыг кезектери (морфемалар) – дазыл, чогаадылга, өскертилге кожумактары. Сөстүң дазылы болгаш кожумактары. Чогаадылга болгаш өскертилге кожумактары, оларның вариантылыг болуру. Төрел сөстөр. Сөстүң дөзү болгаш өскертилге кожумактары. Укталган болгаш укталбаан дөстөр.

Сөс чогаадылгазы. Морфологтуг (кожумактыг) арга. Синтаксистиг арга-биле (ийи дөстүң каттышканындан) чаа сөстү чогаадыры. Хурааңгай нарын сөстер, оларны шын адаары болгаш бижири.

2. Сөстүң тургузуун сайгарары. Чогаадылга болгаш өскертилге кожумактарын танып, ылгаары. Төрел сөстерни тывары. Укталган болгаш укталбаан дөстерни ылгаары. Кандыг аргалар-биле сөстерниң тургустунарын билири. Дазыл (дөс) болгаш кожумактың каттышканында дакпырлаан сс, пп, мм, нн, кк, тт деп үннерниң үжүктерин шын бижири.

3. Чугаа сайзырадылгазы: Кыска эдертигни бижири.

Морфология болгаш орфография. Чугаа культуразы. (34 шак)

Чугаа сайзырадылгазы.(4 шак)

1. Морфология дугайында билиг. Морфологияның грамматиканың бир кезээ болуру. Чугаа кезектери.

Тыва дылда сөстерни лексика-грамматиктиг бөлүктерге чарары, ооң барымдаалары.

2. Тускай болгаш дузалал чугаа кезектери, оларның грамматиктиг демдектерин ылгаары.

Чүве ады

1. Чүве ады – тускай чугаа кезээ, ооң ниити утказы болгаш грамматиктиг демдектери. Тодаргай болгаш туугай чүве аттары. Чүве аттарының тургустунары.

Хуу болгаш ниити чүве аттары. Географтыг аттарны, кудумчулар болгаш шөлдер аттарын, төөгүлүг болуушкуннар, чоннуң байырлалдарының аттарын улуг үжүктер-биле бижири. Номнар, солуннар, журналдар, чуруктар, кинофильмнер, шиилер, литература болгаш чогаалдарның аттарын улуг үжүктер-биле эгелеп бижири база оларны кавычкалар-биле тускайлаары.

Чүве аттарының бичеледир, чассыдар хевирлери.

Чүве аттарының саннары. Оларның кожумактарын шын бижири.

Чүве аттарының хамаарылга хевири болгаш ооң кожумактары.

Чүве аттарының адалга болуру.

Чүве аттарының падежтерге өскерлири.

Үлегерлеп алган сөстерниң сан, падеж болгаш хамаарылга хевирлерин шын бижири.

Чүве адының морфологтуг сайгарылгазы.

2. Янзы-бүрү чогаадылга кожумактары-биле укталган чүве аттарын тургузары. Хуу болгаш ниити чүве аттары шын адаары болгаш бижири. Чүве аттарының бичеледир,

чассыдар хевирлерин шын бижип, ажыглаары. Чүве аттарының хамаарылга кожумактарын шын бижири. Үлегерлеп алган чүве аттарының хамаарылга кожумактарын шын бижири. Адалганы кол сөстен ылгаары. Чугаага ол-ла сөстөрни катаптавазы-биле синоним чүве аттарын ажыглаары. Хуу чүве аттарынга бижик демдектерин ажыглаары. Домакка сөстөрни харылзаштырырынга чүве адының падеж хевирлерин шын ажыглаары. Үлегерлеп алган сөстөрниң сан, падеж болгаш хамаарылга хевирлерин шын тургузуп, оларны аас болгаш бижимел чугаага шын ажыглаары.

Чүве адының морфологтуг сайгарылгазын кылып билири.

3. Чугаа сайзырадылгазы: Чүве аттарын шын ажыглавышаан, «Мээң төрөөн черим (суурум, кудумчум...)» деп темага чурумалды бижири.

Демдек ады

1. Демдек ады – тускай чугаа кезээ, ооң утказы болгаш грамматиктиг демдектери, синтаксистиг хүлээлгези. Демдек аттарының тургузуунун аайы-биле бөлүктери болгаш чогаадылгазы.

Шынарының болгаш хамаарылганың демдек аттары.

Шынарының демдек аттары, оларның чадалары: өйүндө, кошкадыр, күштелдирер.

Демдек аттарының темалыг бөлүктери: шынар-демдөөн, өң-чүзүнүн, хевирин, хемчээлин көргүзөр демдек аттары.

Хамаарылганың демдек аттары.

Демдек адының синтаксистиг хүлээлгези.

2. Демдек аттарының утказын болгаш морфологтуг демдектерин тодарадыры. Чугаага чүвениң янзы-бүрү демдектерин, шынарын демдек аттары-биле көргүзери. Синоним, антоним болгаш доора уткалыг демдек аттарын чугааның утказынга дүүштүр ажыглаары.

3. Чугаа сайзырадылгазы: Чурук-биле ажыл. Чурук-биле ажылдаарының чурумун тайылбырлаары. Харылзаалыг чугаа тургузары.

Сан ады

1. Сан ады – тускай чугаа кезээ, ооң ниити утказы, морфологтуг демдектери болгаш синтаксистиг ролю.

Бөдүүн, нарын, составтыг сан аттары.

Сан аттарының бөлүктери. Түң болгаш дугаар сан аттары. Чыырының, үүрмектээриниң, аңгылаарының, чоокшуладырының сан аттары болгаш оларны шын бижири. Сан адының нарын сөстөр тургузарынга болгаш быжыг сөс каттыжышкыннарынга киржилгези.

Араб болгаш рим чурагайлар-биле айыткан сан аттарының кожумактарын шын бижири.

2. Сан ады чүве ады-биле каттышканда, чүве адын чаңгыстың санынга ажыглаары. Үе санын (чыл, ай, хүннү) шын ажыглаары. Чүвелерниң санын чоккшуладыр сан аттары-биле көргүзери. Сан аттарын албан езунуң база эртем чугаазынга ажыглаары.

3. Чугаа сайзырадылгазы: Тыва улустуң тоолдарында, шажын-чүдүлгеде ыдыктыг саннар болгаш Тывага хамаарышкан төөгүлүг чылдар (1921, 1930, 1944, 1991, 2016 дээш о.ө) дугайында кыска таныштырылга. «Ыдыктыг саннар» азы «Тываның төөгүзүндө онзагай чылдар» деп кыска төлевилел тургузары (2 шак)

5 класска чыл дургузунда өөрөнгөн чүүлдеринге катаптаашкын (10 шак)Чугаа сайзырадылгазы (1 шак)

КАПСЫРЫЛГА 2

Бижимел ажылдарга демдек салырының негелделери:

Диктант

Диктантаының хемчээли:

5-8 класс – 90-140 сөс

Хыналда диктант сөзүглелде кирген орфограммаларның болгаш пунктограммаларның саны класс аайы-биле өөрөнгөн темаларынга дүүшкен турар ужурлуг.

Эдертиг

Эдертигниң хемчээли:

5-8 класс – 90-140 сөс

Үнелээри:

1. Сөзүглелдин утказын канчалдыр дамчытканы дээш:

- долу дамчыткан болза – «5»;
- долузу-биле эвес, улуг эвес хажыдыышкынныг база чедир киирттинмээн бир эпизод бар болза – «4»;
- ийи хире эпизодту киирбээн болгаш сөзүглелдин лексиказын өскертип, ында чурумалдыг аргаларны чедир дамчытпаан болза – «3»;
- утказын дамчыдып шыдаваан болза – «2»;

2. Шын бижилге частырыгларын кылган дээш:

- улуг эвес болгаш билбейн эрттирипкен чаңгыс таварылга бар болза – «5»;

- 2-3 частырыг бар болза – «4»;
- 4-6 чедир частырыг бар болза – «3»;
- 7-ден хөй частырыг бар болза – «2».

Орфография, пунктуация, стилистика талазы-биле частырыгларны, тус-тузунда санаар:

«5» деп демдекти салыры – 0/1/0, 0/0/1 частырыглыг болза;

«4» деп демдекти салыры – 1/1/0, 1/1/1, 0/1/1, 0/2/0, 2/0/0

«3» деп демдекти салыры – 1/2/2, 2/2/2, 3/0/2, 3/1/2

«2» деп демдекти салыры – 0/7/0, 7/0/0, 5/2/0, 4/3/0, 3/2/2

3 ол-ла частырыг болза – 1 частырыг кылдыр санаар

Грамматиктиг онаалгаларга бир шын харыыга-ла бир балл: 3 балл- «5», 2 балл – «4», 1 балл – «3» 0 балл – «2»

Өөредилге-тематиктиг план

Кичээлдин темазы	Ниити шагы
Кирилде кичээл	1
Эге класстарга өөрөнгөн чүүлдерин катаптаары	5
Чугаа сайзырадылгазы	1
Чугаа болгаш чугаалажып харылзажыры	3
Чугаа сайзырадылгазы	1
Синтаксис болгаш пунктуация	9
Чугаа сайзырадылгазы	2
Лексика болгаш чугаа культуразы	8
Чугаа сайзырадылгазы	1
Фонетика, орфография болгаш чугаа культуразы	9
Чугаа сайзырадылгазы	1
Графика, орфоэпия болгаш чугаа культуразы	6
Чугаа сайзырадылгазы	1
Сөс тургузуу. Сөс чогаадылгазы. Орфография	7
Чугаа сайзырадылгазы	1
Морфология болгаш орфография. Чугаа культуразы	34

Чугаа сайзырадылгазы	4
Өөрннгн чүүлдерин каталтаары	8
Чугаа сайзырадылгазы	1

КАЛЕНДАРЬ-ТЕМАТИКТИГ ПЛАН 5 КЛАСС ТЫВА ДЫЛ

№	5-ки класска тыва дылды программа езугаар өөредир материалдарның темалары	Шагы	Ай-хүнү	
			План ёзугаар	Хүннүн эдилгези
1	Кирилде кичээл «Чаагай чолум, алдар адым сенде тудуш, чалгын, чакпам болуп чор сен, тыва дылым!»	1		
2	Лексика. Лексика дугайында билиг	1		
3	Сөстүн лексиктиг утказы	1		
4	Чаңгыс болгаш хөй уткалыг сөстөр	1		
5	Сөстүн дорт болгаш доора уткалары	1		
6	Омонимнер	1		
7	Лексиканың темалыг бөлүктери	1		
8	Синонимнер дугайында билиг	1		
9	Антонимнер дугайында билиг	1		
10	Табу (хоруглуг сөстөр) болгаш эфвемизмнер (ойзу адаан сөстөр)	1		
11	Фразеологизмнер азы быжыг сөс каттыжышкыннары	1		
12	Лексикага катаптаашкын	1		
13	Диктант «Тооруктаанывыс» (Д.Ч. а.)	1		
14	Фонетика. Орфография. Фонетика дугайында билиг. Чугаа органнары богаш чугаа үннери	1		
15	Артикуляция болгаш транскрипция дугайында эге билиг	1		
16	Дылдың үн системазы: ажык болгаш ажык эвес үннер	1		
17	Ажык үннерниң бөлүктээшкени	1		
18	Өк-биле адаар ажык үннерлиг сөстөр, оларны шын бижири	1		
19	Й үннүг ажык үннер (я,е,е,ю), оларны шын бижири болгаш ажыглаары	1		
20	Ажык эвес үннерниң бөлүктээшкени. Дүлей, ыткыр, аяр ажык эвес үннер	1		
21	Күштүг, кошкак болгаш эң кошкак ажык эвес үннер	1		
22	Ажык эвес үннерниң үжүктерин шын бижири	1		
23	Т-Д,П-Б деп үннерниң үжүктерин шын бижири	1		

24	Сөске ажык эвес үннерниң каттыжар чуруму. Сөске ажык эвес үннерниң дөмейлежири	1		
25	Диктант «Суваңның оолдары» (Д.ч ар38)	1		
26	Частырыглар-биле ажыл	1		
27	Графика. Орфоэпия. Графика, оон хевирлери. Алфавит Ъ болгаш Ь демдектерни хереглээри	1		
28	Сөс иштинге ажык эвес үннерниң ыткыр болгаш дүлей хевирлериниң солчуру. Сөске кожумактарның немежир чуруму	1		
29	Слог болгаш оон хевирлери. Сөстү көжүрериниң чуруму. Ударение дугайында билиг. Тыва дылда ударениениң туружу, хевири. Фонетиктиг сайгарылга	1		
30	Орфоэпия дугайында билиг. Тыва орфоэпияның чугула айтырыглары: нарын сөстерниң шын адалгазы	1		
31	Фонетикага катаптаашкын	1		
32	Диктант « Садыгжызы чок садыг» (Д.Ч. а.47)	1		
33	Частырыглар-биле ажыл			
34	Сөс тургузуу. Сөстерниң уткалыг кезектери (морфемалар)	1		
35	Дөс дугайында билиг	1		
36	Өскертилге кожумактары	1		
37	Ч.С Чогаадыг «Баштайгы хар»	1		
38	Сөс чогаадылгазы. Морфологтуг (кожумактыг арга)	1		
39	Синтаксистиг арга-биле (ийи дөстүң каттышканындан) чаа сөстү чогаадыры	1		
40	Сөс чогаадылгазынга катаптаашкын	1		
41	Хыналда диктант «Чаңчыл»	1		
42	Частырыглар-биле ажыл	1		
43	Морфология. Орфография. Чугаа кезектери. Чүве ады	1		
44	Чүве адының ниити утказы, грамматиктиг демдектери	1		
45	Тодаргай болгаш туугай чүве аттары	1		
46	Хуу болгаш ниити чүве аттары	1		
47	Хуу чүве аттарын шын адаары болгаш бижири	1		

48	Чүве аттарының бичеледир чассыдар хевирлери	1		
49	Ч.С Эдертиг «Адыг оолдарының эжингени» ар 12 Э.ч	1		
50	Ч.С Эдертиг «Адыг оолдарының эжингени» ар 12 Э.ч	1		
51	Чүве аттарының саны	1		
52	Чүве аттарының сан кожумактарын шын бижири	1		
53	Чүве аттарының хамаарылга хевири болгаш ооң кожумактары	1		
54	Чүве аттарының хамаарылга кожумактарын шын бижири	1		
55	Үлегерлеп алган чүве аттарының хамаарылга кожумактарын шын бижири	1		
56	Ч.С Чогаадыг «Өөредилге- мээң амыдыралым»	1		
57	Чүве аттарының падежтери. Адаарының падежи	1		
58	Хамаарыштыларының падежи	1		
59	Онаарының падежи	1		
60	Бээриниң падежи	1		
61	Турарының падежи	1		
62	Үнериниң падежи	1		
63	Углаарының падежи	1		
64	Чүве аттарының падеж кожумактарын шын бижири	1		
65	Үлегерлеп алган сөстөрнин сан, падеж хевирлерин шын бижири	1		
66	Чүве адынга катаптаашкын	1		
67	Диктант «Мээң башкым» (Д.Ч. а. 19)	1		
68	Частырыглар-биле ажыл	1		
69	Демдек ады. Демдек адының грамматиктиг утказы	1		
70	Демдек аттарының тургузуунуң аайы-биле бөлүктери болгаш чогаадылгазы	1		
71	Шынарның демдек аттары	1		
72	Демдек аттарының темалыг бөлүктери	1		
73	Хамаарылганың демдек аттары	1		
74	Демдек адының синтаксистиг хулээлгези	1		

75	Демдек адынга катаптаашкын	1		
76	Диктант «Аъттыг арат» (Д.Ч. а. 21)	1		
77	Частырыглар-биле ажыл	1		
78	Сан ады. Сан адының утказы	1		
79	Сан адының морфологтуг тургузуу. Бөдүүн, нарын, каттышкан сан аттары	1		
80	Сан аттарынын бөлүктери. Түң сан ады	1		
81	Аңгылаар сан ады	1		
82	Чоокшуладыр сан ады	1		
83	Чыыр сан ады	1		
84	Дугаар сан ады	1		
85	Сан аттарының домакка хүлээлгелери	1		
86	Сан адының нарын сөстөр тургузары болгаш быжыг сөс каттыжышкыннарынга киржилгези	1		
87	Сан адын чугаага шын ажыглаары	1		
88	Сан адынга катаптаашкын	1		
89	Диктант «Надя Рушева» (Д.Ч. а. 72)	1		
90	Частырыглар-биле ажыл	1		
91	Синтаксис. Сөс каттыжышкыны	1		
92	Сөс каттыжышкыннарының грамматиктиг уткалары	1		
93	Сөс каттыжышкыннарында сөстөрниң холбаалары	1		
94	Каттыжылга холбаазы	1		
95	Хамааржылга холбаазы	1		
96	Башкарылга холбаазы	1		
97	Сөс каттыжышкыннарынга катаптаашкын	1		
98	Хыналда диктант «Аяк сүт»	1		
99	Частырыглар-биле ажыл	1		
100	Лексикага катаптаашкын	1		
101	Фонетикага катаптаашкын	1		
102	Чүве адынга катаптаашкын	1		
103	Демдек адынга катаптаашкын	1		
104	Сан адынга катаптаашкын	1		
105	Чыл дургузунда өөрөнгөн чүүлдерин катаптаары	1		

Ажыглаан литература

Доржу К.Б, Сувандии Н.Д, Хертек А.Б, Ооржак Б.Ч, Сарыглар Ч.А.,

Бавуу-Сюрюн М.В «Тыва дыл 5» Кызыл., 2014.

Ажылчын программаны тыва дылга хамаарыштыр 2008 чылда үндүрген күрүне стандартынга болгаш “Тыва дыл болгаш чугаа сайзырадылгазы” 5-11 класстар деп өөрөдилге программазынга даянып тургускан.

Немелде литература:

1. Март-оол К.Б. 5-9 класстарга тыва дылды башкылаарының методиказы. - Кызыл, 2002.
2. Ойдан-оол А.К. Методиктиг сүмелер. 8-9 класстарның “Тыва дыл” ному-биле ажылдаар башкыларга дузаламчы. - К.-1996.
3. Ойдан-оол А.К., Ооржак М.Ч. 5-9 класстарга диктантылар чыындызы. - Кызыл:Тываның ном үндүрер чери, 2003.
4. Ойдан-оол А.К., Тадар-оол С.К. 5-9 класстарга эдертиглер чыындызы. - Кызыл:Тываның ном үндүрер чери, 2004.
5. Салзынмаа Е.Б. Грамматиктиг сайгарылгалар чурumu. - Кызыл: ТывКУ, 2004.
6. Сувандии Н.Д. Тыва дылдың практикumунга мергежилгелер чыындызы. - Кызыл: Тываның ном үндүрер чери, 2003.
7. Тыва орфографияның болгаш пунктуацияның дүрүмнери. - Кызыл: Республика типографиязы, 2001.

Словарьлар:

1. Древнетюркский словарь. - Л.: Наука, 1969.
2. Краткий словарь литературоведческих терминов. / Под ред. Л.И.Тимофеева, С.В.Тураева. - М.: Сов.энциклопедия, 1984.
3. Монгуш Д.А. Русско-тувинский словарь. - М.: Русский язык, 1980.
4. Монгольско-русский словарь. - М.: Улсын гадаад, Дотоодын Олон хэлний толь бичгийн хэвлэл, 1957.
5. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка. - М.: Русский язык, 1988.
6. Ондар Б.К. Краткий словарь гидронимов Тувы. - Кызыл: ТН/Ч, 1995.
7. Ондар Б.К. Топонимический словарь Тувы. - Кызыл: ТКИ, 2007.
8. Тыва дылдың тайылбыр словары. Том 1. (А-Й). - Новосибирск: Наука, 2003.
9. Тыва дылдың тайылбыр словары. Том 1. (К). - Новосибирск: Наука, 2004.
10. Татаринцев Б.И. Этимологический словарь тувинского языка. Том 1 (А-Б). - Новосибирск: Наука, 2002.
11. Татаринцев Б.И. Этимологический словарь тувинского языка. Том II. (Д, Е, И, Й). - Новосибирск: Наука, 2003.

12. Татаринцев Б.И. Этимологический словарь тувинского языка. Том III. (К, Л, М, О). - Новосибирск: Наука, 2004

13. Тыва-орус словарь. - М.: Сов. энциклопедия, 1968.

14. Хертек Я.Ш. Тувинско-русский фразеологический словарь. - Кызыл: ТКИ, 1975

15. Хертек Я.Ш. Русско-тувинский фразеологический словарь. - Кызыл, 1976

Ол ышкаш:

- тыва дыл кичээлдеринге тема аайы-биле белеткээн слайдылар;

- тыва дыл кичээлдеринге хереглээр плакаттар;

- аттыг болгаш сюжеттиг чуруктар;

- уругларның билиин хынаарынга белеткээн тест ажылдар.

6 КЛАСС (105 шак)

Кирилде тема (1 шак)

1. Дылдар дугайында ниити билиг. Төрел дылдар. Өгбе дыл.
2. Делегейде чеже хире кижини чурттап турарын; өлүг болгаш дириг, төрел болгаш өгбе дылдар дугайында; тыва чоннуң төрөөн дылы - ооң сагыш-сеткил өнчүзү, төөгүзүн, амыдыралын дамчыткан кол байлаа болурун билири. «Тыва дыл» эртеминиң ужур-дузазын билири.

5класска өөрөнгөн чүүлдерни катаптаары (6 шак)

Чугаа сайзырадылгазы (2 шак)

1. Синтаксис болгаш пунктуациядан. Сөс каттыжышкыннары. Сөс каттыжышкыннарында сөстөргөң холбаалары. Медээ, айтырыг, кыйгырыг, алгы домактары. Домактар соонга бижик демдектери. Бөдүүн домактарның чугула болгаш ийиги черге кижигүннери.

Лексикадан. Сөстүң хөй утказы. Сөстүң дорт болгаш доора уткалары. Табу болгаш эвфемизмнер. Фразеологизмнер.

Фонетика болгаш орфографиядан. Ажык болгаш ажык эвес үннер. Сөс эгезинге *т-д, п-б* деп ажык эвес үннерни шын бижиири.

Морфологиядан. Чүве аттарының өскерлири. Демдек адының чадалары. Сан аттарының бөлүктөри.

2. 5 класска чедип алган кол-кол мергежилдерин болгаш чаңчылдарын сагыыры.

3. Чугаа сайзырадылгазы: Бөдүүн болгаш нарын план дугайында. «Күс» деп темага чогаадыг-чурумалды бижиирде, кыска планны уруглар боттары тургузары болгаш ук теманы ажыдары.

Чугаа болгаш чугаалажып харылзажыры. (5 шак)

Чугаа сайзырадылгазы (2 шак)

1. Чугаалажып билири – кижиниң ниити культуразының бир кезии. Монолог, монологтуң хевирлери (тоожушкун, чурумал, угаап боданышкын; монологтуң аңгы-аңгы хевирлерин холуй ажыглаары). Диалог, диалогтуң хевирлери (этикет, айтырыг-диалог, диалог – медээ солчулгазы дээш оон-даа өске; диалогтуң аңгы-аңгы хевирлерин холуй ажыглаары).

2. Монологтуң, диалогтуң аңгы-аңгы хевирлерин ажыглаары. Аңгы-аңгы байдалдарда чугаалап турар кижиниң чугаазының сорулгаларын болгаш

чылдагааннарын билири. Ажыл-агыйжы болгаш анаа чугаа үезинде кижилер аразында чугаалажырының нормаларын сагыры.

3. Чугаа сайзырадылгасы: Эпиграф дугайында тайылбыр. Кижилерниң ажыктыг күш-ажылының дугайында чечен тоожуушкунну уруглар-биле тургузары. (2 шак)

Лексика болгаш чугаа культуразы (18 шак)

Чугаа сайзырадылгасы (2 шак)

1. Тыва дылдың лексиказын тывылган угунуң аайы-биле бөлүктээри. Ниити түрк лексика. Өске дылдардан сөстөрү үлегерлеп алыры. Моол, орус дылдардан болгаш оларны дамчыштыр келген үлегерлээшкннер.

Тыва дылдың лексиказының ажыглалының аайы-биле бөлүктери. Ниити ажыглалдың сөстери. Кызыгаарлыг ажыглалдың сөстери: мергежил сөстери, диалектизмнер. Терминнер. Ховар ажыглалдың сөстери: эргижирээн сөстөр (историзмнер, архаизмнер), неологизмнер.

Хуу аттар дугайында билиг, оларның янзылары. Топонимнер. Кижилерниң хуу аттары (антропонимнер). Этнонимнер. Зоонимнер.

Фразеология дугайында билиг. Фразеологизмнерниң (быжыг сөс каттыжышкыннарының) демдектери болгаш утказы. Быжыг сөс каттыжышкыны синонимнер. Фразеологтук словарьлар.

2. Мергежил сөстөрүн, диалектизмнерни, терминнерни кандыг байдалга, кажан хереглээрин тодарадыры болгаш оларны чугаага чөп ажыглаары. Сөзүглелдерде эргижирээн сөстөрү (историзмнер, архаизмнер), чаа сөстөрү тып, оларны чугаага шын хереглээри. Сөзүглелдерден быжыг сөс каттыжышкыннарын тып, оларны чугаага шын ажыглаары. Өөреникчилерниң чугаазында диалектизмнерни чайладыры.

3. Чугаа сайзырадылгасы: Улуг улустарындан алганы медээлерге, төрөл-бөлүүнүң дугайында сактышкыннарга даянып, ук темага хамаарышкан тыва чечен чогаалдан чижектерни (үзүндүлөрү) ажыглап, угаап боданышкын янзылыг сөзүглелди азы «Мээн ук-төөгүм дугайында» деп кыска төлевилел тургузары.

Морфология (45 шак)

Чугаа сайзырадылгасы (7 шак)

Ат орну

1. Ат орну – тускай чугаа кезээ. Ооң ниити утказы, морфологтук демдектери, синтаксистиг ролю. Ат орнунуң бөлүктери: арынның, айтырыгының, тодарадылганың, тодаргай эвес ат оруннары. Тодаргай эвес ат оруннарын шын бижири.

2. Ат оруннарын падежтерге өскертири болгаш оларны чугаага шын ажыглаары. *Силер, болар* деп ат оруннарын хүндүлел уткалыг ажыглап билири.

3. Чугаа сайзырадылгасы: Дириг амытаннарның чурумалы кирген сөзүглелдер-биле ажылдаары. (2 шак)

Кылыг сөзү

1. Кылыг сөзүнүң ниити утказы, морфологтук демдектери, синтаксистиг ролю. Кылыг сөстөрүниң уткалыг бөлүктери (кижиниң, дириг амытаннарның кылдыныгларын илередир кылыг сөстери, бойдустан болуушкуннарын болгаш кандыг-бир демдектиң илерээрин дамчыдар кылыг сөстери).

Кылыг сөзүнүң тургузуу. Бөдүүн, нарын, каттышкан кылыг сөстери. Нарын кылыг сөстөрүниң тургустунары болгаш оларның шын бижилгези. Кылыг сөзүнүң болур, болбас хевирлери.

Кылыг сөзүнүң немелде утка илередир хевирлери.

Причастиеелернин ниити утказы, домакка тодарадылга болуру. Эрткен үениң, келир үениң причастиеелери.

Деепричастиеелернин морфологтуг болгаш синтаксистиг ролю. Каттышкак, кожаланчак, эрткен, үдекчи, болбас, кызыгаарлаар деепричастиеелер.

Причастиелиг болгаш деепричастиелиг бөлүглелдер, оларга бижик демдектери.

Наклонение, ооң хевирлери (болуушкун, дужаал, даар, чөпсүнүг, кызыгаарлаар). Болуушкун наклонениезиниң үелери.

2. Болбас хевирде кылыг сөстериңиң шын бижилгезин, оларның ударениезин сагыры. Болуушкун наклонениезиниң үе хевиринде кылыг сөстериңиң чугаага шын ажыглаары.

Причастиеелерни чүвелерниң демдээн, кылдыныгның байдалын көргүзерде, ажыглаары. Деепричастиеелерниң составтыг кылыг сөзүнүң кезээ бооп турары биле домакка кежигүн бооп турарын аңгылаары. Домакка деепричастиелиг бөлүглелдерни аялга (үн аянының) аргазы-биле тускайлаары.

3. Чугаа сайзырадылгазы: Эртем стилиниң дугайында кыска тайылбыр кылыры. Эртем стилинде бижиттинген сөзүглелдер-биле ажылдаары. (1 шак) «Кылыг сөзүнүң немелде утка илередир хевирлери чүгө ажыктыгыл?» деп темага угаап боданышкынныг чогаадыг бижири. (2 шак)

Наречие

1. Наречие – тускай чугаа кезээ. Ооң ниити утказы. Наречиеелерниң тургустунары болгаш оларны шын бижири. Наречиеелерниң бөлүктери: үениң, туруштуң, сорулганың, чылдагаанның, кылдыныг аргазының, хемчегниң. Наречиеелерни өске чугаа кезектеринден ылгап алыры. Оларны чугаага шын ажыглаары.

2. Наречие өске чугаа кезектеринден ылгаары. Наречиеелерни шын бижири болгаш чугаага шын ажыглаары. Наречиеелер-биле домактарга кылдыныгның янзы-бүрү байдалын илередири. Синоним болгаш антоним наречиеелерни чугаага ажыглаары.

3. Чугаа сайзырадылгазы: Шынзылга болгаш бүзүредиг, оларны бижириңиң негелделери. (1 шак). Наречиеелерни домакка шын ажыглап, «Кадыкшылын канчаар быжыглаарыл?» деп темага угаап боданышкынныг чогаадыг бижири. (1 шак)

Чугаа чорудулгазы (4 шак)

Чугаа сайзырадылгазы (2 шак)

1. Чугааның ажыл-чорудулга болуру. Номчууру, дыңнаары, чугаалаары болгаш бижириңиң культуразы.

Чугаа стильдериниң дугайында ниити билиг. Чугаалажыр, эртем болгаш чечен чогаал стильдериниң ниити тайылбыры: чугула демдектери, чугааның сорулгазынга дүүштүр ажыглааны.

2. Номчулганың аңгы-аңгы хевирлерин билири (дилээр, көөр, таныжар, шингээдир), өөредилге ному болгаш өске-даа бижимел барымдааларны ажыглаар аргаларны билер. Дыңнаарының аңгы-аңгы хевирлерин билер (шилилгелиг, таныжылгалыг, чүве бүрүзүн). Дыңнаан азы номчаан сөзүглелиниң утказын (кысказы-биле, долuzu-биле шилилгелиг) дамчыдары.

3. Чугаа сайзырадылгазы: Ажыл-херек стилиниң дугайында тайылбыр: ооң сорулгазы, ажыглалы, дылы. Билдиришкин. Хол үжүү. (1 шак). Номчаан номнарының азы көргөн кинофильмнериниң дугайында кыска тайылбыр (аннотация) кылыры. (1 шак)

6 класска чыл дургузунда өөрөнгөн чүүлдеринге катаптаашкын (7 шак)

Чугаа сайзырадылгазы. Чогаадыкчы ажыл (кыска төлевилел азы өөрөнгөн темаларыңга хамаарышкан кыска шинчилел) (1 шак)

КАПСЫРЫЛГА 1

Бижимел ажылдарга демдек салырының негелделери:

Диктант

Диктантының хемчээли:

5-8 класс – 90-140 сөс

9 класс – 140-160 сөс.

10-11 класс – 160-180 сөс

Хыналда диктант сөзүглелде кирген орфограммаларның болгаш пунктограммаларның саны класс аайы-биле өөрөнгөн темаларыңга дүүшкен турар уjurлуг. Чүгле доозукчу класстарга бүгү өөренип эрткен темаларын кириштирген турар.

9 класска – 24 аңгы-аңгы орфограммалар, 15 пунктограммалар.

10-11 класстарга – 28 аңгы-аңгы орфограммалар, 18 пунктограммалар.

Эдертиг

Эдертигниң хемчээли:

5-8 класс – 90-140 сөс

9 класс – 140-160 сөс

10-11 класс – 160-180 сөс

Үнелээри:

1. Сөзүглелдин утказын канчалдыр дамчытканы дээш:

- долу дамчыткан болза – «5»;
- долузу-биле эвес, улуг эвес хажыдышкынныг база чедир киирттинмээн бир эпизод бар болза – «4»;
- ийи хире эпизодту киирбээн болгаш сөзүглелдин лексиказын өскертип, ында чурумалдыг аргаларны чедир дамчытпаан болза – «3»;
- утказын дамчыдып шыдаваан болза – «2»;

2. Шын бижилге частырыгларын кылган дээш:

- улуг эвес болгаш билбейн эрттирипкен чаңгыс таварылга бар болза – «5»;
- 2-3 частырыг бар болза – «4»;
- 4-6 чедир частырыг бар болза – «3»;
- 7-ден хөй частырыг бар болза – «2».

Орфография, пунктуация, стилистика талазы-биле частырыгларны, тус-тузунда санаар:

«5» деп демдекти салыры – 0/1/0, 0/0/1 частырыглыг болза;

«4» деп демдекти салыры – 1/1/0, 1/1/1, 0/1/1, 0/2/0, 2/0/0

«3» деп демдекти салыры – 1/2/2, 2/2/2, 3/0/2, 3/1/2

«2» деп демдекти салыры – 0/7/0, 7/0/0, 5/2/0, 4/3/0, 3/2/2

3 ол-ла частырыг болза – 1 частырыг кылдыр санаар

Грамматиктиг онаалгаларга бир шын харыыга-ла бир балл: 3 балл- «5», 2 балл – «4», 1 балл – «3» 0 балл – «2»

Чогаадыг

Хемчээли (11 классты доозуп турда): 500-600 сөс.

Кичээнгей салыр чүүлдер:

Теманы ажыдарыңга бадыткалдар (аргументилер) четчир-дир бе?

Факт-барымдааларда частырыглар, шын эвес чүүлдер бар-дыр бе?

Чогаадыгның кезектериниң аразында шилчилгелер бар-дыр бе?

Херек чок черде катаптаашкыннар бар бе?

«5» – 1 – орфографтыг, пунктуастыг частырыг; теманы хандыр болгаш бадыткалдыг ажыткан, чогаалдың сөзүглелин болгаш аңаа хамаарышкан ажылдарны кончуг эки билир; утказын дес-дараалаштыр, шилчилгелерни шынныг ажыглап тургаш, чогаалдың композициязының

кезектерин чогуур пропорцияларга (хемчээлдерге) литературлуг дылдың нормаларын сагып бижээн; утказынга улуг эвес хажыдыышкынны эрттирип болур.

«4» – 2/2, 1/3 – орфографтыг, пунктуастыг частырыг; теманы бадыткалдар дузазы-биле ажыдып шыдаан; чогаалдың сөзүглелин билир деп чүве цитаталар, эпизодтар, болуушкуннардан иле; чогаадыгның композициязын сагаан; кирилдези, кол кезээ, түңнели тодаргай; литературлуг дылдың нормаларын сагып бижээн; дылы тода, чедингир; утказында 2-3, домак тургузуунда 2-3 частырыгларны эрттирип болур.

«3» – 4/3, 5/2 – орфографтыг, пунктуастыг частырыг; ниитизи-биле утказынга чоокшуладыр бижээн, ынчалза-даа болуушкуннарны чаңгыс аайжыдып каан, чамдык черлерде түңнелдер чок, кезектериниң аразында харылзаа шоолуг сагыттынмаан. Логиказында, четпестерлиг. Түңнелдер кылырында улуг эвес хажыдыышкыннарлыг; утказында 3 хире, домак тургузуунда 3-4 частырыгларны эрттирип болур.

«2» – 4/3, 5/2 – орфографтыг, пунктуастыг частырыг; темазын ажыдып шыдаваан азы темага дүүшпес; кандыг-даа түңнелдер чок, анаа-ла болуушкуннарны дес-дараалаштыр бижээн; сөзүглелге даянмаан; чогаалдан цитаталар, тодаргай чижектер кирибээн; ниити сөстөрдөн, домактардан тургустунган; кезектериниң аразында харылзаа чок, сөс курлавыры ядыы, домактары чевен; литературлуг нормаларны сагываан, чогаалдың стилин сагываан; утказында 3 хире, домак тургузуунда 3-4 частырыгларны эрттирип болур.

Өөредилге – тематиктиг план.

Кичээлдин темазы	Ниити шагы
5-ки класска өөрөнгөн чүүлдерни катаптаары	1

Лексика	15
Хуу аттар	5
Кылыг сөзү	25
Наречие	13
Ат орну	15
Сөс каттыжыышкыны	1
Домак	8
Чыл дургузунда өөрөнгенин катаптаары	22

6-гы класстын тыва дыл кичээлдеринин календарь-тематиктиг планы.

№	Өөрөнир темазы	Шагы	Ай-хүнү	
			План езугаар	Хүннүн эдилгези
1	5-ки класска өөрөнгенин катаптаары	1		
2	Дылдар дугайында ниити билиг	1		
3	Ниити түрк лексика	1		
4	Өске дылдардан сөстөрни үлегерлеп алыры. Моол дылдан үлегерлээшкиннер болгаш моол дыл дамчыштыр үлегерлеттинген сөстөр.	1		
5	Төвүт дылдан үлегерлээшкиннер	1		
6	Кыдат үлегерлээшкиннер	1		
7	Орус дылдан үлегерлээшкиннер болгаш орус дыл дамчыштыр үлегерлеттинген сөстөр	1		
8	Хыналда диктант «Чайгы арыгга» ар 75	1		
9	Ниити ажыглалдың сөстери	1		
10	Кызыгаарлыг ажыглалдың сөстери	1		
11	Кызыгаарлыг ажыглалдың сөстери Катаптаашкын	1		
12	Ховар ажыглалдың сөстери	1		
13	Ховар ажыглалдың сөстери Катаптаашкын	1		

14	Тыва дылдың лексиказының ажыглалынын аайы-биле бөлүктери	1		
15	Тыва дылдың лексиказының ажыглалынын аайы-биле бөлүктеринге катаптаашкын	1		
16	Хыналда диктант «Солун номчуп берип турганым» ар 76	1		
17	Топонимнер	1		
18	Кижилерниң хуу аттары, антропонимнер	1		
19	Этнонимнер	1		
20	Зоонимнер	1		
21	Хуу аттарга катаптаашкын	1		
22	Хыналда диктант «Үш-Белдир», ар 79	1		
23	Кылыг сөзүнүң утказы	1		
24	Кылыг сөстөриниң уткалыг бөлүктери	1		
25	Кылыг сөстөриниң уткалыг бөлүктеринге катаптаашкын	1		
26	Кижиниң болгаш дириг амытаннарның кылдыныгларын илередир кылыг сөстери	1		
27	Кижиниң кылдыныгларын илередир кылыг сөстери	1		
28	Дириг амытаннарның кылдыныгларын илередир кылыг сөстери	1		
29	Бойдуштуң болуушкуннарын болгаш кандыг-бир демдектиң илерээрин дамчыдар кылыг сөстери	1		
30	Кылыг сөзүнүң тургузуу	1		

31	Кылыг сөзүнүн тургузуунга катаптаашкын	1		
32	Кылыг сөзүнүң немелде утка илередир хевирлери	1		
33	Кылыг сөзүнүң наклонениелери	1		
34	Кылыг сөзүнүң болуушкун наклонениези болгаш ооң үелери	1		
35	Кылыг сөзүнүң болуушкун наклонениези болгаш ооң үелеринге катаптаашкын	1		
36	Болуушкун наклонениезиниң амгы үези	1		
37	Болуушкун наклонениезиниң амгы үезинге катаптаашкын	1		
38	Болуушкун наклонениезиниң эрткен үези	1		
39	Болуушкун наклонениезиниң эрткен үезинге катаптаашкын	1		
40	Болуушкун наклонениезиниң келир үези	1		
41	Болуушкун наклонениезиниң келир үезинге катаптаашкын	1		
42	Кылыг сөзүнүң дужаал наклонениези	1		
43	Кылыг сөзүнүң дужаал наклонениезинге катаптаашкын	1		
44	Кылыг сөзүнүң даар наклонениези	1		
45	Кылыг сөзүнүң даар наклонениезинге катаптаашкын	1		
46	Кылыг сөзүңге катаптаашкын	1		
47	Хыналда диктант «Кара –Дуруг», ар.82	1		

48	Наречиениң ниити утказы, грамматиктиг демдектери	1		
49	Наречиелерниң бөлүктери	1		
50	Наречиелерниң бөлүктеринге катаптаашкын	1		
51	Наречиелерниң тургустунары	1		
52	Наречиелерниң тургустунарынга катаптаашкын	1		
53	Наречиени өске чугаа кезектеринден ылгап алыры	1		
54	Наречиени өске чугаа кезектеринден ылгап алыры	1		
55	Наречиелерни шын бижири	1		
56	Наречиелерни шын бижири	1		
57	Наречиелерни чугаага шын ажыглаары	1		
58	Наречиелерни чугаага шын ажыглаарынга катаптаашкын	1		
59	Наречиеге катаптаашкын	1		
60	Эдертиг «Дээлдиген», ар 32	1		
61	Ат орнунуң ниити утказы, грамматиктиг демдектери, бөлүктери	1		
62	Арынның ат оруннары	1		
63	Арынның ат оруннарынга катаптаашкын	1		
64-	Айтырыгының ат оруннары	1		
65	Айтырыгының ат оруннарынга катаптаашкын	1		
66-	Айтылганың ат оруннары	1		
67	Айтылганың ат оруннарынга катаптаашкын	1		
68	Тодаргай ат оруннары	1		
69	Тодаргай ат оруннарынга катаптаашкын	1		
70-	Тодаргай эвес ат оруннары	1		
71	Тодаргай эвес ат оруннарынга катаптаашкын	1		

72-	Ат оруннарын чугаага шын ажыглаары	1		
73	Ат оруннарын чугаага шын ажыглаарына катаптаашкын	1		
74	Ат оруннарына катаптаашкын	1		
75	Хыналда диктант «Монгуш Черзи», ар 79	1		
76	Сөс каттыжыышкыны	1		
77	Домак. Домактарның сорулгазының аайы-биле янзылары	1		
78	Домактың чугула кежигүннери	1		
79	Домактың чугула кежигүннеринге катаптаашкын	1		
80	Кол сөс биле сөглөкчинин аразына тире	1		
81	Кол сөс биле сөглөкчинин аразына тире	1		
82	Сөс каттыжыышкыны болгаш домакка катаптаашкын	1		
83	Сөс каттыжыышкыны болгаш домакка катаптаашкын	1		
84	Хыналда диктант «Мерген», ар 99	1		
85	Чыл дургузунда өөрөнгөн чүүлдеринге катаптаашкын. Ниити түрк лексика	1		
86	Чыл дургузунда өөрөнгөн чүүлдеринге катаптаашкын Ниити ажыглалдың сөстери	1		
87	Чыл дургузунда өөрөнгөн чүүлдеринге катаптаашкын Кызыгаарлыг ажыглалдың сөстери	1		
88	Чыл дургузунда өөрөнгөн чүүлдеринге катаптаашкын Ховар ажыглалдың сөстери	1		

89	Чыл дургузунда өөрөнгөн чүүлдеринге катаптаашкын Топонимнер	1		
90	Чыл дургузунда өөрөнгөн чүүлдеринге катаптаашкын Антропонимнер	1		
91	Чыл дургузунда өөрөнгөн чүүлдеринге катаптаашкын Этнонимнер	1		
92	Чыл дургузунда өөрөнгөн чүүлдеринге катаптаашкын Зоонимнер	1		
93	Чыл дургузунда өөрөнгөн чүүлдеринге катаптаашкын Кылыг сөзү	1		
94	Чыл дургузунда өөрөнгөн чүүлдеринге катаптаашкын Наклонениелер	1		
95	Чыл дургузунда өөрөнгөн чүүлдеринге катаптаашкын Наречие	1		
96	Чыл дургузунда өөрөнгөн чүүлдеринге катаптаашкын Ат орну	1		
97	Чыл дургузунда өөрөнгөн чүүлдеринге катаптаашкын Ат онунуң бөлүктери	1		
98	Чыл дургузунда өөрөнгөн чүүлдеринге катаптаашкын Ат орнун чугаага шын ажыглаары	1		
99	Чыл дургузунда өөрөнгөн чүүлдеринге катаптаашкын Сөс каттыжыышкыны	1		
100	Чыл дургузунда өөрөнгөн чүүлдеринге катаптаашкын Домактарның сорулгазының аайы-биле янзылары	1		
101	Чыл дургузунда өөрөнгөн чүүлдеринге катаптаашкын Домактың чугула кежигүннери	1		
102	Чыл дургузунда өөрөнгөн чүүлдеринге катаптаашкын Кол сөс	1		
103	Чыл дургузунда өөрөнгөн чүүлдеринге катаптаашкын Сөглекчи	1		
104	Чыл дургузунда өөрөнгөн	1		

	чүүлдеринге катаптаашкын Кол сөс биле сөглөкчинин аразынга тире			
105	Түңнел кичээл	1		

Ажыглаан литература:

Бавуу-Сюрюн М.В, Доржу К.Б, Хертек А.Б, Ооржак Б.Ч «Тыва дыл 6» Кызыл., 2015.

Ажылчын программаны тыва дылга хамаарыштыр 2008 чылда үндүрген күрүне стандартынга болгаш “Тыва дыл болгаш чугаа сайзырадылгасы” 5-11 класстар деп өөрөдилге программасынга даянып тургускан.

Немелде литература:

1. Март-оол К.Б. 5-9 класстарга тыва дылды башкылаарының методиказы. - Кызыл, 2002.
2. Ойдан-оол А.К. Методиктиг сүмелер. 8-9 класстарның “Тыва дыл” ному-биле ажылдаар башкыларга дузаламчы. - К.-1996.
3. Ойдан-оол А.К., Ооржак М.Ч. 5-9 класстарга диктантылар чыындызы. - Кызыл:Тываның ном үндүрер чери, 2003.
4. Ойдан-оол А.К., Тадар-оол С.К. 5-9 класстарга эдертиглер чыындызы. - Кызыл:Тываның ном үндүрер чери, 2004.
5. Салзынмаа Е.Б. Грамматиктиг сайгарылгалар чурumu. - Кызыл: ТывКУ, 2004.
6. Сувандии Н.Д. Тыва дылдың практикumунга мергежилгелер чыындызы. - Кызыл: Тываның ном үндүрер чери, 2003.
7. Тыва орфографияның болгаш пунктуацияның дүрүмнери. - Кызыл: Республика типографиязы, 2001.

Словарьлар:

1. Древнетюркский словарь. - Л.: Наука, 1969.
2. Краткий словарь литературоведческих терминов. / Под ред. Л.И.Тимофеева, С.В.Тураева. - М.: Сов.энциклопедия, 1984.
3. Монгуш Д.А. Русско-тувинский словарь. - М.: Русский язык, 1980.
4. Монгольско-русский словарь. - М.: Улсын гадаад, Дотоодын Олон хэлний толь бичгийн хэвлэл, 1957.
5. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка. - М.: Русский язык, 1988.
6. Ондар Б.К. Краткий словарь гидронимов Тувы. - Кызыл: ТН/Ч, 1995.

7. Ондар Б.К. Топонимический словарь Тувы. - Кызыл: ТКИ, 2007.
8. Тыва дылдың тайылбыр словары. Том 1. (А-Й). - Новосибирск: Наука, 2003.
9. Тыва дылдың тайылбыр словары. Том 1. (К). - Новосибирск: Наука, 2004.
10. Татаринцев Б.И. Этимологический словарь тувинского языка. Том 1 (А-Б). - Новосибирск: Наука, 2002.
11. Татаринцев Б.И. Этимологический словарь тувинского языка. Том II. (Д, Е, И, Й). - Новосибирск: Наука, 2003.
12. Татаринцев Б.И. Этимологический словарь тувинского языка. Том III. (К, Л, М, О). - Новосибирск: Наука, 2004
13. Тыва-орус словарь. - М.: Сов. энциклопедия, 1968.
14. Хертек Я.Ш. Тувинско-русский фразеологический словарь. - Кызыл: ТКИ, 1975
15. Хертек Я.Ш. Русско-тувинский фразеологический словарь. - Кызыл, 1976

Ол ышкаш:

- тыва дыл кичээлдеринге тема аайы-биле белеткээн слайдылар;
- тыва дыл кичээлдеринге хереглээр плакаттар;
- аттыг болгаш сюжеттиг чуруктар;
- уругларның билиин хынаарынга белеткээн тест ажылдар.

7 класс

Литературлуг тыва дыл болгаш ооң диалектилериниң дугайында билиг.

6 КЛАССКА ӨӨРЕНГЕН ЧҮҮЛДЕРНИ КАТАПТААРЫ

Лексикадан. Мергежил сөстери. Терминнер. Быжыг сөс каттыжыышкыннары.

Сос чогаадылгасындан. Сөстөрнүң тыптыр аргалары. Хурааңгай сөстөрнүң кожумактарын шын бижири.

Морфологиядан. Ат оруннарының бөлүктери болгаш оларны чугаага шын ажыглаары. Кылыг сөзүн өске чугаа кезектеринден ылгап билири. Залог, вид хевиринде кылыг сөстөрнүң шын бижири. Наречиелерни шын бижири.

МОРФОЛОГИЯ. ОРФОГРАФИЯ.

ЧУГАА САЙЗЫРАДЫЛГАЗЫ.

ЧУГАА КУЛЬТУРАЗЫ

Дузалал чугаа кезектери

Эдеринчилер болгаш дузалал аттар

Эдеринчилер болгаш дузалал аттар – дузалал чугаа кезээ. Оларның утказы болгаш грамматиктиг демдектери. Эдеринчилерниң болгаш дузалал аттарның ылгалы.-биле деп эдеринчини аңгылап азы дефистеп бижири. *Дег, ышкаш* деп эдеринчилер бөлүглелдер тургузуп турда, биче сек-биле аңгылаары.

Дег, ышкаш, -биле, билек деп эдеринчини чугаага шын ажыглаары. Падежтерниң уткаларын дузалал аттар-биле илередип билири.

Эвилелдер

Эвилелдерниң утказы болгаш грамматиктиг демдээ. Эвилелдерниң бөлүктери: чагырыштырбас болгаш чагырыштырар эвилелдер. Чагырыштырбас болгаш чагырыштырар эвилелдерни нарын домактарга хереглээри, ук домактарга бижик демдектерин ажыглаары.

Чагырыштырбас болгаш чагырыштырар эвилелдерни чугаага ажыглап билири. Синоним эвилелдерни солуп билири.

Артынчылар

Артынчыларның утказы болгаш грамматиктиг демдектери. Артынчыларның бөлүктери болгаш шын бижилгези.

Артынчыларлыг домактарны аянныг номчуп билири. Чоок уткалыг артынчыларны солуп, сөстөргө, домактарга немелде уткаларны кирип билири. Чугааның стильдериниң аайы-биле артынчыларны шын ажыглап билири.

Аян сөзү. Өттүнүг сөстөр

Аян сөзүнүң утказы болгаш грамматиктиг демдектери. Аян сөзүнүң бөлүктери. Аян сөстөрүн шын бижири. Аян сөстөрүнүң аялга-биле ылгалыры. Аян сөстери бар домакка бижик демдектерин салыры.

Өттүнүг сөстөрниң утказы болгаш грамматиктиг демдектери. Өттүнүг сөстөрниң утказы болгаш грамматиктиг демдектери. Өттүнүг сөстөрниң бөлүктери болгаш оларның шын бижилгези.

Аян сөстөрүн, аян сөстери кирген домактарны аянныг номчуп билири. Аян сөстөрүн чугаага ажыглаары. Мал-маганга, дириг амытаннарга болгаш өлүг бойдуска хамаарыштыр ажыглаар өттүнүг сөстөрүн хевирлери.

СИНТАКСИС БОЛГАШ ПУНКТУАЦИЯ

Сөс каттыжышкыны болгаш бөдүүн домак

Сөс каттыжышкынының дугайында билиг. Сөс каттыжышкынының сөстен болгаш домактан ылгалы. Сөс каттыжышкынынарында озек болгаш чагырткан сос.

Сөс каттыжышкыннарында болгаш домактарда сөстөрнүн холбаалары: каттыжылга, башкарылга, хамааржылга, тааржылга.

Сөс каттыжышкыннарын чугаага ажыглап билири. Өзөк болгаш чагырткан сөстүн аразында холбаазын тодарадып билири.

БӨДҮҮН ДОМАК

Домак дугайында билиг. Домактын тургузуу.

Ийи чугула кежигүннерлиг бөдүүн домактар

Домактын чугула кежигүннери. Кол сөстүн илереттинери. Кол сөстүн көргүзүкчүлери. Сөглөкчи, ооң илереттинери. Кылыг сөстүг бөдүүн болгаш составтыг сөглөкчилер. Ат сөстүг составтыг сөглөкчилер. Кол сөс биле сөглөкчинин аразында тааржылга. Кол сөс биле сөглөкчинин аразында тире. Сөглөкчинин составында модальдыг сөстөр.

Чугаага сөглөкчи кылдыр аңгы-аңгы наклонениелер хевирин ажыглап билири. Кол сөс биле сөглөкчи аразында көргүзүкчү чокта, домактын аялгазын шын чугаалап билир.

Ат сөстүг составтыг сөглөкчилерлиг домактарга бижик демдектери.

Домактын ийиги черге кежигүннери

Немелде. Дорт болгашдоора немелделер. Оларнын илереттинери. Тодарадылга болгаш капсырылга, оларнын илереттинери. Байдалдар, оларнын утка аайы-биле бөлүктөрү: үениң, туруштуң, чылдагаанның, сорулганың, кылдыныг аргазының, байдалдары. Байдалдарнын илереттинери.

Делгеренгей эвес домактын ийиги черге кежигүннери-биле делгередиң билири.

Чаңгыс чугула кежигүннүг бөдүүн домактар

Чаңгыс чугула кежигүннүг домактар дугайында ниити билиг. Тодаргай арынның, тодаргай эвес арынның, арын чок домактар. Ат домактары.

Синтаксистиг синонимнер болур ийи чугула кежигүннүг болгаш чаңгыс чугула кежигүннүг домактарны ажыглап, солүштүрүп билири. Чувелернин, байдалдын, пейзажтын чурумалын көргүзөрдө, ат домактарын ажыглап билири.

Долу болгаш долу эвес домактар

Долу болгаш долу эвес домактар дугайында билиг.

Диалог чугаага долу эвес домактарны ажыглап билири. Долу эвес домактарны янзы-бүрү байдалдарга ажыглаары. Домак сөстөр.

Чаңгыс аймак кежигүннерлиг домактар

Домактын чаңгыс аймак кежигүннеринин дугайында билиг. Каттыштырар аялга (интонация) дузазы-биле холбашкан чаңгыс аймак кежигүннер. Эвилелдер дузазы-биле каттышкан чаңгыс аймак кежигүннер. Чаңгыс аймак болгаш чаңгыс аймак эвес кежигүннер.

Чаңгыс аймак кежигүннер аразынга бижик демдектери. Чаңгыс аймак кежигүннерлиг домактарга түңнекчи сөстөр болгаш оларга ийи сек биле тире демдекти салыры.

Домакта чаңгыс аймак кежигүннерни санай адаарда база түңнекчи сөстөр барда, үн аянын сагыыры.

Адалгаларлыг, кирилде сөстөрлиг,

аян сөстөрлиг домактар

Адалга. Делгеренгей адалга. Адалгага бижик демдээ. Кирилде сөстөрлиг домактар. Кирилде домактар. Домакка кирилде сөстөр, кирилде домактар барда, бижик демдектери.

Чугааның байдалынга дүүштүр бөдүүн адалганы делгеренгейжидип билири. Кирилде сөстөрлиг, кирилде домактарлыг, аян сөстөрлиг домактарны ажыглап билири; оларның тускайлаар аялгазын сагыыры, оларга бижик демдектерин салыры.

Чыл дургузунда өөрөнгөн чүүлдеринге катаптаашкын

КОЛ-КОЛ МЕРГЕЖИЛДЕР БОЛГАШ ЧАҢЧЫЛДАР

7 классты доозуп тура, өөрөнгөчүлөр дараазында мергежилдерни болгаш чаңчылдарны чедип алыр.

Сөс каттыжышкыннарыны, ийи чугула кежигүннүг болгаш чаңгыс чугула кежигүннүг бөдүүн домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылыр. Домактың чаңгыс чугула кежигүннери, кирилде сөстөр болгаш кирилде домактар, адалга-биле нарынчылтынган ийи чугула кежигүннерлиг болгаш чаңгыс чугула кежигүннерлиг бөдүүн домактар тургузар.

Чугааның утказынга болгаш стилинге дүүштүр синтаксистиг синонимнерни ажыглаар.

Пунктуациядан. 7 класска өөрөнгөн бижик демдектерин билир, бижик демдектерин салганын бадыткап шыдаар; адалгалар, кирилде сөстөр, кирилде домактар, аян сөстөрлиг домактарга бижик демдектерин салыр. Херек черлерге кол сөс биле сөглөкчинин аразынга тире салыр.

Орфографиядан. 5-7 класстарга өөрөнгөн орфограммаларлыг сөстөрни шын бижиир болгаш тайылбырлап билир.

7-ги класска тыва дылдың календарь-тематиктиг планы.

№	Программа езугаар өөредир материалдарның темалары	Шагы	Ай-хүнү	
			План ёзугаар	Хүннүң эдилгези
1	Кирилде кичээл «Тыва дыл болгаш өске дылдар»	1		
6-гы класска өөрөнгөн чүүлдөрин катаптаары (5ш)				
2	Лексика	1		
3	Сөс чогаадылгазы болгаш орфография	1		
4	Морфология болгаш орфография	1		
5	Диктант «Алышкылар»	1		
6	Частырыглар-биле ажыл	1		
7	Ч.С Чогаадыг «Чайны канчаар эрттирген мен»	1		
Дузалаал чугаа кезектери				
8	Эдеринчилернин утказы болгаш грамматиктиг демдээ. Дузалаал аттар.	1		
9	Янзы-бүрү чугаа кезектерин эдеринчилер кылдыр хереглээри	1		

10	Эвилелдерниң утказы болгаш грамматиктиг демдээ	1		
11	Эвилелдерниң бөлүктери	1		
12	Эвилелдерлиг домактарга бижик демдектери	1		
13	Артынчыларның утказы болгаш грамматиктиг демдээ шын бижиири	1		
14	Артынчыларны бөлүктээри	1		
15	Артынчыларны шын бижиири	1		
16	Аян сөзүнүң утказы болгаш грамматиктиг демдээ	1		
17	Аян сөстөрүн шын бижиири	1		
18	Дузалал чугаа кезектеринге катаптаашкын	1		
19	Хыналда ажил «Сарыг шай» Д.м ар 179	1		
20	Частырыглар-биле ажил	1		
Синтаксис болгаш пунктуация				
21	Сөс каттыжыбышкынынын сөстен болгаш домактан ылгалы	1		
22	Сөс каттыжыбышкыннарынын тургузуу болгаш грамматиктиг уткалары	1		
23	Сөс каттыжыбышкыннарынын тургузуу болгаш грамматиктиг уткаларынга катаптаашкын	1		
24-	Сөс каттыжыбышкыннарында болгаш домакта сөстөрниң холбаазы	1		
25	Сөс каттыжыбышкыннарында болгаш домакта сөстөрниң холбаазынга катаптаашкын	1		
26	Сөс каттыжыбышкыннарынга катаптаашкын	1		
27	Диктант «Дыштанылгада» Д.ч. ар.128	1		
28	Частырыглар-биле ажил	1		
Домак				
29	Домактын тургузуу болгаш грамматиктиг утказы	1		
Ийи чугула кезигүңнүг домактар				
30-	Домактын чугула кезигүңнери. Кол сөс биле сөглекчиниң аразында тааржылга.	1		
31	Домактын чугула кезигүңнери. Кол сөс биле сөглекчиниң аразында тааржылгага катаптаашкын	1		
32	Кол сөстүң илереттинери	1		
33	Кол сөстүң көргүзүкчүлери	1		
34	Кол сөстүң көргүзүкчүлөрүнге катаптаашкын			

35	Хыналда диктант «Караңгы дүне» ар	1		
36	Частырыглар-биле ажыл			
37	Сөглекчиниң илереттинери	1		
38	Кылыг сөстүг бөдүүн болгаш составтыг сөглекчилер	1		
39	Кылыг сөстүг бөдүүн болгаш составтыг сөглекчилер	1		
40	Ат сөстүг составтыг сөглекчилер	1		
41	Кол сөс биле сөглекчиниң аразынга тире	1		
42	Сөглекчиниң составында модальдыг сөстөр	1		
43	Хыналда ажыл «Элик»	1		
44	Частырыглар-биле ажыл	1		
45	Домактың ийиги черге кежигүннери	1		
46-	Немелде	1		
47	Немелде. Катаптаашкын	1		
48	Тодарадылга	1		
49-	Ч.С Эдертиг «Бөрттүг дилги» Э.ч ар 62	1		
50	Частырыглар-биле ажыл	1		
51	Капсырылга	1		
52-	Байдалдар	1		
53	Катаптаашкын. Байдалдар	1		
54	Домактың ийиги черге кежигүннеринге катаптаашкын	1		
55	Деннелгелиг бөлүглел болгаш аңаа биче сек салыры	1		
56	Деннелгелиг бөлүглел болгаш аңаа биче сек салырынга катаптаашкын	1		
57-	Ч.С Чогаадыг «Шагаа-сүзүглелим»	1		
58	Частырыгла-биле ажыл	1		
Чаңгыс чугула кежигүннүг домактар				
59	Чангыс чугула кежигүннүг домактар дугайында ниити билиг	1		
60	Тодаргай арынның домак	1		
61	Тодаргай эвес арынның домак	1		
62	Тодаргай, тодаргай эвес арынның домактарга катаптаашкын	1		
63	Арын чок домактар	1		
64	Ат домактары	1		
65	Чаңгыс чугула кежигүннүг домактарга катаптаашкын	1		
66	Диктант «Олча» ар 97	1		

67	Частырыглар-биле ажыл	1		
Долу болгаш долу эвес домактар				
68	Долу болгаш долу эвес домактар дугайында билиг.	1		
69	Домак сөстөр	1		
70	Домак сөстөргө катаптаашкын	1		
71	Ч.С Чогаадыг «Час дүшкен»	1		
Чангыс аймак кежигүннерлиг домактар				
72	Чангыс чугула кежигүннүг домактар дугайында билиг	1		
73	Чангыс чугула кежигүннүг домактар дугайында билиг. Катаптаашкын	1		
74	Каттыштырар аялга интонация дузазы-биле холбашкан ч.а.к.	1		
75	Каттыштырар аялга интонация дузазы-биле холбашкан ч.а.к.	1		
76	Ч.С Эдертиг «Кок чиирбей»	1		
77	Частырыглар-биле ажыл	1		
78	Эвилелдер дузазы-биле холбашкан ч.а.к.	1		
79	Эвилелдер дузазы-биле холбашкан ч.а.к. катаптаашкын	1		
80	Чангыс аймак болгаш чангыс аймак эвес тодарадылгалар.	1		
81	Чангыс аймак болгаш чангыс аймак эвес тодарадылгаларга катаптаашкын	1		
82	Хыналда диктант «Куу»	1		
83	Чангыс аймак кежигүннерниң түңнекчи сөстери	1		
84	Чангыс аймак кежигүннерниң түңнекчи сөстөринге катаптаашкын	1		
85	Диктант «Ховуну шинчилээри» ар 138	1		
86	Частырыглар-биле ажыл	1		
Адалгаларлыг, кирилде сөстөрлиг болгаш кирилде домактарлыг домактар				
87	Адалга	1		
88	Адалгаларга катаптаашкын	1		
89	Кирилде сөстөр болгаш кирилде домактар	1		
90	Кирилде сөстөр болгаш кирилде домактартарга катаптаашкын	1		
91	Кирилде сөстөр болгаш кирилде домактарга катаптаашкын	1		
92	Хыналда ажыл	1		
93	Частырыглар-биле ажыл	1		
94	Чыл дургузунда өөрөнгөн чүүлдерин катаптаары Дузалал чугаа кезектери	1		
95	Чыл дургузунда өөрөнгөн чүүлдерин катаптаары Синтаксис болгаш пунктуация	1		

96	Чыл дургузунда өөрөнгөн чүүлдөрүн катаптаары Домак	1		
97	Чыл дургузунда өөрөнгөн чүүлдөрүн катаптаары Кол сөс	1		
98	Чыл дургузунда өөрөнгөн чүүлдөрүн катаптаары Сөглөкчи	1		
99	Чыл дургузунда өөрөнгөн чүүлдөрүн катаптаары Немелде	1		
100	Чыл дургузунда өөрөнгөн чүүлдөрүн катаптаары тодарадылга	1		
101	Чыл дургузунда өөрөнгөн чүүлдөрүн катаптаары Байдал	1		
102	Чыл дургузунда өөрөнгөн чүүлдөрүн катаптаары Тодаргай арынныг домактар	1		
103	Чыл дургузунда өөрөнгөн чүүлдөрүн катаптаары Тодаргай эвес арынныг домактар	1		
104	Чыл дургузунда өөрөнгөн чүүлдөрүн катаптаары Адалга	1		
105	Түңнел кичээл	1		

Ажыглаан литература

Номнун автору, үндүргөн чери: Д.А.Монгуш, К.Б. Доржу .**Тыва дыл 6-7 класс.** - Кызыл: ТывНУЧ., 2007.

Ажылчын программаны тыва дылга хамаарыштыр 2008 чылда үндүргөн күрүне стандартынга болгаш “Тыва дыл болгаш чугаа сайзырадылгазы” 5-11 класстар деп өөрөдилге программазынга даянып тургускан.

Немелде литература:

1. Март-оол К.Б. 5-9 класстарга тыва дылды башкылаарының методиказы. - Кызыл, 2002.
2. Монгуш Д.А, Ойдан-оол А.К. Методиктиг сүмелер. 6-7 класстарның “Тыва дыл” ному-биле ажылдаар башкыларга дузаламчы. - К.-1992.
3. Ойдан-оол А.К., Ооржак М.Ч. 5-9 класстарга диктантылар чыындызы. - Кызыл:Тываның ном үндүрер чери, 2003.
4. Ойдан-оол А.К., Тадар-оол С.К. 5-9 класстарга эдертиглер чыындызы. - Кызыл:Тываның ном үндүрер чери, 2004.
5. Салзынмаа Е.Б. Грамматиктиг сайгарылгалар чуруму. - Кызыл: ТывКУ, 2004.
6. Сувандии Н.Д. Тыва дылдың практикунга мергежилгелер чыындызы. - Кызыл: Тываның ном үндүрер чери, 2003.
7. Тыва орфографияның болгаш пунктуацияның дүрүмнери. - Кызыл: Республика типографиязы, 2001.

Словарьлар:

1. Древнетюркский словарь. - Л.: Наука, 1969.
2. Краткий словарь литературоведческих терминов. / Под ред. Л.И.Тимофеева, С.В.Тураева. - М.: Сов.энциклопедия, 1984.

3. Монгуш Д.А. Русско-тувинский словарь. - М.: Русский язык, 1980.
4. Монгольско-русский словарь. - М.: Улсын гадаад, Дотоодын Олон хэлний толь бичгийн хэвлэл, 1957.
5. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка. - М.: Русский язык, 1988.
6. Ондар Б.К. Краткий словарь гидронимов Тувы. - Кызыл: ТН/Ч, 1995.
7. Ондар Б.К. Топонимический словарь Тувы. - Кызыл: ТКИ, 2007.
8. Тыва дылдың тайылбыр словары. Том 1. (А-Й). - Новосибирск: Наука, 2003.
9. Тыва дылдың тайылбыр словары. Том 1. (К). - Новосибирск: Наука, 2004.
10. Татаринцев Б.И. Этимологический словарь тувинского языка. Том 1 (А-Б). - Новосибирск: Наука, 2002.
11. Татаринцев Б.И. Этимологический словарь тувинского языка. Том II. (Д, Е, И, Й). - Новосибирск: Наука, 2003.
12. Татаринцев Б.И. Этимологический словарь тувинского языка. Том III. (К, Л, М, О). - Новосибирск: Наука, 2004
13. Тыва-орус словарь. - М.: Сов. энциклопедия, 1968.
14. Хертек Я.Ш. Тувинско-русский фразеологический словарь. - Кызыл: ТКИ, 1975
15. Хертек Я.Ш. Русско-тувинский фразеологический словарь. - Кызыл, 1976

Ол ышкаш:

- тыва дыл кичээлдеринге тема аайы-биле белеткээн слайдылар;
- тыва дыл кичээлдеринге хереглээр плакаттар;
- аттыг болгаш сюжеттиг чуруктар;
- уругларның билиин хынаарынга белеткээн тест ажылдар.

ПРОГРАММА

Программада кирип турар чүүлдер:

1. Дыл болгаш чугаа болуушкуннарының, оларның хүлээлгелериниң онзагайының дугайында дылга хамаарышкан билиглер.
2. Ол билиглерни өөрөнгениниң түннелинде кылыр ужурлуг өөредилге ажыл-чорудулгазының кол хевирлери.
3. Чугаа сайзырадылгазы.

8 КЛАСС (70 шак)

Кирилде тема (1 шак)

Чугаа сайзырадылгазы (1 шак)

1. Бүгү делегейниң төрөөн дылдар болгаш тыва дыл хүнүнүн дугайында.
2. Бүгү делегейниң төрөөн дылдар хүнүн кажан, каяа, чүге доктаатканын билири. Тыва дыл хүнүнүн ужур-дузазын тайылбырлаары.

3. Чугаа сайзырадылгазы: «Төрээн дылывысты кадагалаалыңар!» деп темага кижиниң төрөөн дылын хумагалаарынче угланган кыйгырыг-илеткелди кылыры.

7 класска өөрөнгөн чүүлдерни катаптаары (7 шаг)

Чугаа сайзырадылгазы (1 шаг)

1. Дузалал чугаа кезектери болгаш аян сөстери, өттүнүг сөстөр. Сөс каттыжышкыны болгаш оларның холбаалары. Бөдүүн домак. Ийи чугула кежигүңнүг болгаш чаңгыс чугула кежигүңнүг домактар. Домактың чугула болгаш ийиги черге кежигүңнери.

Чаңгыс аймак кежигүңнерлиг домактар. Адалгалар, кирилделер болгаш аян сөстөрлиг домактарга бижик демдектери.

2. Бөдүүн домактың долу морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыры, бижик демдектерин сагыыры

3. Чугаа сайзырадылгазы: Сөзүглелде микротемалар дугайында. Тыва эки турачылар дугайында сөзүглелге эдертиг бжири.

Тускайлаан кежигүңнерлиг домактар (8 шаг)

Чугаа сайзырадылгазы (1 шаг)

1. Тускайлаашкын дугайында билиг. Тускайлаан кежигүңнерге бижик демдектери. Капсырылгаларны тускайлаары. Кылдыныг аргазының деңнелгелиг байдалдарын тускайлаары. Причастие болгаш деепричастие-биле илереттинген байдалдарны тускайлаары. Домактың тайылбыр кежигүңнерин тускайлаары. Тускайлаан кежигүңнерлиг домактарның сөзүглел тургузарынга уjur-дузазы.

2. Тускайлаан кежигүңнерни интонация аргазы-биле аңгылаары. Домакты тускайлаашкын-биле нарынчыдары. Бөдүүн домакты нарынчыдар тускайлаашкынның янзы-бүрү хевирлерин тып, оларны хууда аас, бижимел чугаазынга чөп хереглээри.

3. Чугаа сайзырадылгазы: «Чоннар аразында эп-найырал» деп темага нарынчылтынган домактар кирген дыңнадыг кылыры.

Өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргалар (6 шаг)

Чугаа сайзырадылгазы (1 шаг)

1. Өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргалар дугайында.

Дорт болгаш доора чугаа дугайында билиг. Дорт чугааның мурнунда болгаш соонда авторнуң сөстери. Дорт чугааның иштинде авторнуң сөстери. Дорт чугаалыг домактарга бижик демдектери. Цитата. Цитата ажыглаанда, бижик демдектери. Дорт чугаалыг домактарның сөзүглел тургузарынга уjur-дузазы.

2. Дорт чугааны авторнуң сөстөрүндө аялга дузазы-биле ылгалдыр чугаалаары. Өске кижиниң чугаазын дорт чугаа-биле, доора чугаа-биле дамчыдары. Дорт чугааны дораа чугаа кылдыр өскертири.

3. Чугаа сайзырадылгазы: Публицистика стилинге агитастыг азы байыр чедирген чугаа тургузары.

Нарын домак (23 шаг)

Чугаа сайзырадылгазы (2 шаг)

1. Нарын домак дугайында билиг. Нарын домактың хевирлери: чагырышпаан болгаш чагырышкан. Нарын домакта бөдүүн домактарның каттыжар аргалары: кожумактар, эвилелдер болгаш эвилелзиг сөстөр, эдеринчилер болгаш дузалал аттар, артынчылар, үн аяны.

2. Нарын домакта бөдүүн домактарның предикаттыг төвүн тып, кызыгаарын айтыры, каттыжар аргаларын тодарадыры. Нарын домактың хевирлерин ылгаары. Нарын домактың морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыры.

3. Чугаа сайзырадылгазы: Төөгүнүң, культураның тураскаалдарының дугайында чурумалдар кирип, «Тураскаалдар чүнү чугаалап турарыл?» деп чогаадыг-тоожуушкунну делгеренгей план езугаар бижири.

Чагырышпаан нарын домак

Чугаа сайзырадылгазы (1 шак)

1. Чагырышпаан нарын домактар дугайында билиг, оларга бижик демдектери. Чагырышпаан нарын домактарның янзылары: эвилелдер чок чагырышпаан нарын домак, эвилелдерлиг чагырышпаан нарын домак.

2. Чагырышпаан нарын домактарны чугаага ажыглаары, оларның шын номчууру. Чагырышпаан нарын домактың морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыры.

3. Чугаа сайзырадылгазы: Бөдүүн болгаш нарын домактарны ажыглавышаан, даап бодаанынга үндезилеп, «Мээң хоорайымның (суурумнун) келир үези» деп темага чогаадыг бижири.

Чагырышкан нарын домак

Чугаа сайзырадылгазы (1 шак)

1. Чагырышкан нарын домак дугайында билиг. Чагырышкан нарын домакта кол болгаш тайылбыр домак. Оларның холбажыр аргалары. Чагырышкан нарын домакта тайылбыр домактарның янзылары: үениң, немелдениң, тодарадылганың, даар байдалдың, чөрүлдээниң, сорулганың, чылдагаанның, деңнелгениң, туруштуң, кылдыныг аргазының тайылбыр домактары, оларга бижик демдектери.

2. Чугаага янзы-бүрү тайылбыр домактарлыг чагырышкан нарын домактарны ажыглаары. Чагырышкан нарын домактарга бижик демдектерин салырын бадыткаары. Чагырышкан нарын домактың морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыры.

3. Чугаа сайзырадылгазы: Чагырышкан нарын домактарны ажыглавышаан, чечен чогаалдан үзүндүнү бодунуу-биле делгередиң сайзырадыры.

Чыл дургузунда өөрөнгөн чүүлдеринге катаптаашкын (11 ш)

Чугаа сайзырадылгазы (4 шак)

«Төлөптиг чорук» деп темага солунче материалды белеткээри, сөзүглелин тургузары. (2 шак) SMS-чагаалар бижириңиң чуруму. Удур-дедир SMS-чагаа бижири. Вайберге чарлал кылыры. (2 шак)

МАТЕРИАЛ-ТЕХНИКТИГ ХАНДЫРЫЛГА КӨРГҮЗҮГЛЕРИНГЕ СҮМЕЛЕР

Өөрөдигениң ажыл-чорудулгазы өөреникчилерниң чүве билип алып, интеллектуалдыг болгаш чогаадыкчы салым-чаяанын сайзырадып, оларның бүгү талалыг кижизидилгезинче угланган болганда, тыва дылды өөрөдириниң системазында өөрөдириниң аргалары болгаш дериг-херекселдери чугула черни ээлеп турар.

Амгы үениң дериг-херексели чүгле көргүзүгүлүүн эвес, а боданып чугаалаарын дүргөн сайзырадыры-биле өөрөдиге шөлүңге мультимедийлиг чаа аргаларны тургузарын хандырап ужурулуг. Ол чүгле дыл системазының болгаш чугаа мергежил-чаңчылдарын эвес, а ниити өөрөдиглиг чаңчылдарын база хевирлээр.

Өөреникчилерниң аас болгаш бижимел чугаазын сайзырадырынга орус болгаш тыва чурукчуларның сюжеттиг чуруктарын, тыва болгаш өске-даа чоннарның ус-шеверлериниң кылган ажылдарын көргүзүг материалдары кылдыр ажыглаары – тыва болгаш өске-даа чоннарның культуразы, төөгүзү-биле таныштыары. Оларның онзагай чурумалдыг талаларын

чугаалап тура, өөреникчилер аас болгаш бижимел чугаазын сайзырадыр аргалыг болур. Ол ышкаш электроннуг курлавырларны (презентацияларны, тыва дылдың электроннуг корпусун, мультимедийлиг көргүзүглер, тыва дылга хамаарышкан аудио-, видеороликтер, электроннуг өөредилге болгаш номчулга номнары дээш о.ө) ажыглаары чугула. Сюжеттиг чуруктар болгаш көргүзүг материалдары өөреникчилерниң сөс курлавырын байыдар, аас болгаш бижимел чугаазын идепкейжидер, эстетиктиг кижизидилгениң айтырыгларын шиитпирлээринге дузалаар. Өөредилге номнарынга методиктиг удуртулгалар болгаш өске-даа методиктиг дузаламчы ажылдарның башкыга турары чугула.

Башкы өөреникчилерни ном болгаш билиглерниң өске-даа үндезиннери-биле (справочниктер, словарьлар, эртем ажылдары...) ажылдаарынга идепкейлиг өөредир. Өөредилге ному-биле ажылдап билиринге чаңчыктырарының эге чадазы ол болур. Ном-биле ажылды тодаргай утка-сорулгалыг чорударын башкыга хүлээндирип турар.

Тыва дыл кичээлдеринге амгы үениң техниктиг херекселдерни ажыглап тура, уругларның кадыын камгалап алырының айтырыгларынче кичээнгейни салыры чугула. Презентациялар кылып тура, ында көргүзүп турар чүүлдериниң өң-чүзүнүнче, үжүктөрнүн хемчээлинче, тыва алфавитте *ө, у, ң* деп үжүктөрнүн шын ажыглалынче кичээнгей салыры чугула. Интернет четкилеринден болгаш электроннуг номнардан материалдар тып ажылдаарда, үе хемчээлин сагыры көрдүнүп турар.

Амгы үеде өөредилгениң методтарын сайзыраңгайжыдарын, кичээлдерниң лекция, дискуссия, семинар, практикум, консультация, өөредиглиг диалог; төлевилел тургузарының, шинчилелдер чорударының кичээлдерин дээш, оон-даа өске дээштиг хевирлерин калбаа-биле чаа өөредилге стандартынга дүүштүр ажыглаарын, оларны практиктиг угланыышкынныг болдуарын амыдырал негеп турар.

Кичээлдерге өөредилгениң чаа технологияларын билдилиг ажыглаарын сүмелеп турар. Чижээлээрге, дилеп-тып болгаш шинчилеп өөредир технология; чөрүлдээлиг байдал тургузуп өөредир технология; системниг, боду кылып өөредир технология; мөөңнеп өөредир технология; медээ-харылзажылга технологиязы; сайгарылгалыг угаап-боданыышкын сайзырадыр технология; өөредилгениң кадыкшыл технологиязы; өөредилгениң төлевилел технологиязы; сайзырадып өөредириниң технологиязы; уругларның деннелин барымдаалап, аңгылап өөредириниң технологиязы; өөредилгениң демнештирилгелиг технологиязы; өөредилгениң оюннар ажылаар технологиязы; бот-сайзырадып өөредириниң технологиязы; педагогиктиг арга-дуржулга технологиязы; кейс технологиязы дээш о.ө. Тус технологиялар хыналданың, үнелелдиң болгаш өөреникчилерниң чедишкиннерин хайгаараарының системазынче кире берген турар ужурлуг.

Амгы Өөредилгениң федералдыг күрүне стандартының негелделеринге дүүштүр «Тыва дыл» эртемниң башкылаашкынын экижидеринге чаартылгаларны ажыглавышаан, хөй чылдарда практикага ажыглап келгени чаңчыл болган өөредилгениң аргаларын, дериг-херекселдерини болгаш көргүзүг материалдарын ажыглаары база көрдүнүп турар.

КАПСЫРЫЛГА 1

Бижимел ажылдарга демдек салырының негелделери:

Диктант

Диктантының хемчээли:

5-8 класс – 90-140 сөс

9 класс – 140-160 сөс.

10-11 класс – 160-180 сөс

Хыналда диктант сөзүглелде кирген орфограммаларның болгаш пунктограммаларның саны класс аайы-биле өөрөнгөн темаларына дүүшкен турар ужурлуг. Чүгле доозукчу класстарга бүгү өөренип эрткен темаларын киириштирген турар.

9 класска – 24 аңгы-аңгы орфограммалар, 15 пунктограммалар.

10-11 класстарга – 28 аңгы-аңгы орфограммалар, 18 пунктограммалар.

Эдертиг

Эдертигниң хемчээли:

5-8 класс – 90-140 сөс

9 класс – 140-160 сөс

10-11 класс – 160-180 сөс

Үнелээри:

1. Сөзүглелдин утказын канчалдыр дамчытканы дээш:

- долу дамчыткан болза – «5»;
- долузу-биле эвес, улуг эвес хажыдышкынныг база чедир киирттинмээн бир эпизод бар болза – «4»;
- ийи хире эпизодту киирбээн болгаш сөзүглелдин лексиказын өскерттип, ында чурумалдыг аргаларны чедир дамчытпаан болза – «3»;
- утказын дамчыдып шыдаваан болза – «2»;

2. Шын бижилге частырыгларын кылган дээш:

- улуг эвес болгаш билбейн эрттирипкен чаңгыс таварылга бар болза – «5»;
- 2-3 частырыг бар болза – «4»;
- 4-6 чедир частырыг бар болза – «3»;
- 7-ден хөй частырыг бар болза – «2».

Орфография, пунктуация, стилистика талазы-биле частырыгларны, тус-тузунда санаар:

«5» деп демдекти салыры – 0/1/0, 0/0/1 частырыглыг болза;

«4» деп демдекти салыры – 1/1/0, 1/1/1, 0/1/1, 0/2/0, 2/0/0

«3» деп демдекти салыры – 1/2/2, 2/2/2, 3/0/2, 3/1/2

«2» деп демдекти салыры – 0/7/0, 7/0/0, 5/2/0, 4/3/0, 3/2/2

3 ол-ла частырыг болза – 1 частырыг кылдыр санаар

Грамматиктиг онаалгаларга бир шын харыыга-ла бир балл: 3 балл- «5», 2 балл – «4», 1 балл – «3» 0 балл – «2»

Чогаадыг

Хемчээли (11 классты доозуп турда): 500-600 сөс.

Кичээнгей салыр чүүлдер:

Теманы ажыдарына бадыткалдар (аргументилер) четчир-дир бе?

Факт-барымдааларда частырыглар, шын эвес чүүлдер бар-дыр бе?

Чогаадыгның кезектериниң аразында шилчилгелер бар-дыр бе?

Херек чок черде катаптаашкыннар бар бе?

«5» – 1 – орфографтыг, пунктуастыг частырыг; теманы хандыр болгаш бадыткалдыг ажыткан, чогаалдың сөзүглелин болгаш аңаа хамаарышкан ажылдарны кончуг эки билир; утказын дес-дараалаштыр, шилчилгелерни шынныг ажыглап тургаш, чогаалдың композициязының кезектерин чогуур пропорцияларга (хемчээлдерге) литературлуг дылдың нормаларын сагып бижээн; утказынга улуг эвес хажыдышкынны эрттирип болур.

«4» – 2/2, 1/3 – орфографтыг, пунктуастыг частырыг; теманы бадыткалдар дузазы-биле ажыдып шыдаан; чогаалдың сөзүглелин билир деп чүве цитаталар, эпизодтар, болуушкуннардан иле; чогаадыгның композициязын сагаан; киирилдези, кол кезээ, түңнели тодаргай; литературлуг дылдың нормаларын сагып бижээн; дылы тода, чедингир; утказында 2-3, домак тургузуунда 2-3 частырыгларны эрттирип болур.

«3» – 4/3, 5/2 – орфографтыг, пунктуастыг частырыг; ниитизи-биле утказынга чоокшуладыр бижээн, ынчалза-даа болуушкуннарны чаңгыс аайжыдып каан, чамдык черлерде түңнелдер чок, кезектериниң аразында харылзаа шоолуг сагыттынмаан. Логиказында, четпестерлиг.

Түннелдер кылырында улуг эвес хажыдышышкыннарлыг; утказында 3 хире, домак тургузуунда 3-4 частырыгларны эрттирип болур.

«2»-4/3, 5/2 – орфографтыг, пунктуастыг частырыг; темазын ажыдып шыдаваан азы темага дүүшпес; кандыг-даа түннелдер чок, анаа-ла болуушкуннарны дес-дараалаштыр бижээн; сөзүглелге даянмаан; чогаалдан цитаталар, тодаргай чижектер кирибээн; ниити сөстөрдөн, домактардан тургустунган; кезектериниң аразында харылзаа чок, сөс курлавыры яды, домактары чевен; литературлуг нормаларны сагываан, чогаалдың стилин сагываан; утказында 3 хире, домак тургузуунда 3-4 частырыгларны эрттирип болур.

Өөредилге – тематиктиг план.

Кичээлдин темазы	Ниити шагы	Хыналда ажыл	Чугаа сайзырадылгасы
7-ги класска өөрөнгөн чүүлдерни катаптаары	12	1	1
Тускайлаан кежигүннерлиг домактар	14	1	3
Дорт болгаш доора чугаа	7	1	-
Нарын домак дугайында билиг	1	1	-
Чагырышкан нарын домак. Чагырышпаан нарын домак дугайында билиг	5	1	-
Чагырышкан нарын домак	4		-
Тайылбыр домактарның янзылары	17	1	-
Нарын домактарга бүдүн чартык сек, ийи сек, тире	4	1	1
Чыл дургузунда өөрөнгенин катаптаары	6		

8-ки класстың тыва дыл кичээлдериниң календарь-тематиктиг планы.

№	Өөрөнир темазы	Шагы	Ай-хүнү	
			План езугаар	Хүннүң эдилгези
1	Тыва бижикти чогаатканы.	1		
2	Сөс катгыжышышкыны болгаш домак. Сөс катгыжышышкыннарында, домакта сөстөрнин холбаазы.	1		
3	Ийи болгаш чаңгыс чугула кежигүннүг домактар,	1		

	медээ, айтырыг, алгы домактары.			
4	Ийи болгаш чаңгыс чугула кежигүннүг домактар, медээ, айтырыг, алгы домактары.	1		
5	Домак кежигүннери.	1		
6	Домак кежигүннери. Домак сайгарылгазы.	1		
7	Чангыс чугула кежигүннерлиг домактар.	1		
8	Чангыс чугула кежигүннерлиг домактар.	1		
9	Адалгаларлыг, киирилде сөстөрлиг, киирилде домактарлыг домактар.	1		
10	Диктант «Доруг»	1		
12	Частырыглар-биле ажыл	1		
13	Тускайлаашкын дугайында билиг.	1		
14	Тускайлаашкын дугайында билиг.	1		
15	Капсырылгаларны тускайлаары.	1		
16	Кылдынын аргазының деннелгелиг байдалдарын тускайлаары.	1		
17	Деннелгелиг байдалдарга быжыглаашкын кичээл.	1		
18	Деепричастие-биле илереттинген байдалдарны тускайлаары.	1		
19	Причастие-биле илереттинген байдалдарны тускайлаары.	1		
20	Домактын тайылбыр кежигүннерин тускайлаары.	1		
21	Дорт болгаш доора чугаа дугайында билиг. Дорт чугаалыг домакка бижик демдектери.	1		
22	Дорт болгаш доора чугаа дугайында билиг. Дорт чугаалыг домакка бижик демдектери.	1		
23	Диалог, цитата. Оларга бижик демдектери.	1		
24	Нарын домак дугайында билиг.	1		

25	Чагырышпаан нарын домак дугайында билиг. Эвилелдер чок чагырышпаан нарын домак.	1		
26	Эвилелдерлиг чагырышпаан нарын домак.	1		
27	Чагырышпаан нарын домактар	1		
28	Диктант «Күзел».	1		
29	Частырыглар-биле ажыл.	1		
30	Чагырышкан нарын домак дугайында билиг. Чагырышкан нарын домакка тайылбыр домактын туружу.	1		
31	Тайылбыр домактарның янзылары. Үениң тайылбыр домаа.	1		
32	Үениң тайылбыр домааның кол домакка каттыжар аргалары. Үениң тайылбыр домааның кол домакка янзы-бүрү аргалар-биле холбажыры.	1		
33	Немелдениң тайылбыр домаа.	1		
34	Диктант «Тудугжунуң өөрүшкүзү».	1		
35	Немелдениң тайылбыр домаанга бижик демдектери.	1		
36	Тодарадылганың тайылбыр домаа. Немелделерниң тайылбыр домаа	1		
37	Даар байдалдың тайылбыр домаа.	1		
38	Даар байдалдың тайылбыр домаа.	1		
39	Чөрүлдээниң тайылбыр домаа.	1		
40	Чөрүлдээниң тайылбыр домаа.	1		
41	Сорулганың тайылбыр домаа.	1		
42	Чылдагаанның тайылбыр домаа.	1		
43	Чылдагаанның тайылбыр домаанга быжыглаашкын.	1		
44	Деңнелгениң тайылбыр	1		

	домаа.			
45	Туруштуң тайылбыр домаа.	1		
46	Кылдыныг аргазының тайылбыр домаа.	1		
47	Кылдыныг аргазының тайылбыр домаа.	1		
48	Тайылбыр домактарынын янзылары.	1		
49	Тайылбыр домактарның янзылары	1		
50	Ч.С Чогаадыг «Ажыл-ишчи кижиге»	1		
51	Частырыглар-биле ажыл.	1		
52	Хөй тайылбыр домактарлыг чагырышкан нарын домактар.	1		
53	Хөй тайылбыр домактарлыг чагырышкан нарын домактар.	1		
54	Хөй тайылбыр домактарлыг чагырышкан нарын домактар.	1		
55	Хөй тайылбыр домактарлыг чагырышкан нарын домактар.	1		
56	Диктант «Бүгү күштү фронтуга».	1		
57	Частырыглар-биле ажыл.	1		
58	Нарын домактарга бүдүн чартык сек, ийи сек болгаш тире.	1		
59	Нарын домактарга бижик демдектерин салырынга катаптаашкын.	1		
60	Нарын домактарга бижик демдектерин салырынга катаптаашкын.	1		
61	Нарын домактарга катаптаашкын	1		
62	Ч.С. Эдертиг «Игилчи Кижиге»	1		
63	Частырыглар-биле ажыл	1		
64	Тускайлаан кежигүннерге катаптаашкын	1		
65	Диалог, монолог, цитатага катаптаашкын	1		
66	Домактың долу	1		

	синтаксистиг сайгарылгазы.			
67	Домактарга бижик демдектерин салыры. Сөс каттыжышышкыны, бөдүүн домактарга катаптаашкын	1		
68	Тайылбыр домактарның янзыларынга катаптаашкын	1		
69	Диктант « Борбак-оол спортка ынак».	1		
70	Түңнел кичээл. Чайгы онаалгалар.	1		

Ажыглаан литература:

М.Д. Биче-оол, Д.А.Монгуш, М.В.Бавуу-Сюрюн. **Тыва дыл 8-9 класс.** - Кызыл: ТывНУЧ., 2010.

Ажылчын программаны тыва дылга хамаарыштыр 2008 чылда үндүрген күрүне стандартынга болгаш “Тыва дыл болгаш чугаа сайзырадылгазы” 5-11 класстар деп өөредилге программазынга даянып тургускан.

Немелде литература:

1. Март-оол К.Б. 5-9 класстарга тыва дылды башкылаарының методиказы. - Кызыл, 2002.

2. Ойдан-оол А.К. Методиктиг сүмелер. 8-9 класстарның “Тыва дыл” ному-биле ажылдаар башкыларга дузаламчы. - К.-1996.
3. Ойдан-оол А.К., Ооржак М.Ч. 5-9 класстарга диктантылар чыындызы. - Кызыл:Тываның ном үндүрер чери, 2003.
4. Ойдан-оол А.К., Тадар-оол С.К. 5-9 класстарга эдертиглер чыындызы. - Кызыл:Тываның ном үндүрер чери, 2004.
5. Салзынмаа Е.Б. Грамматиктиг сайгарылгалар чуруму. - Кызыл: ТывКУ, 2004.
6. Сувандии Н.Д. Тыва дылдың практикунга мергежилгелер чыындызы. - Кызыл: Тываның ном үндүрер чери, 2003.
7. Тыва орфографияның болгаш пунктуацияның дүрүмнери. - Кызыл: Республика типографиязы, 2001.

Словарьлар:

1. Древнетюркский словарь. - Л.: Наука, 1969.
2. Краткий словарь литературоведческих терминов. / Под ред. Л.И.Тимофеева, С.В.Тураева. - М.: Сов.энциклопедия, 1984.
3. Монгуш Д.А. Русско-тувинский словарь. - М.: Русский язык, 1980.
4. Монгольско-русский словарь. - М.: Улсын гадаад, Дотоодын Олон хэлний толь бичгийн хэвлэл, 1957.
5. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка. - М.: Русский язык, 1988.
6. Ондар Б.К. Краткий словарь гидронимов Тувы. - Кызыл: ТН/Ч, 1995.
7. Ондар Б.К. Топонимический словарь Тувы. - Кызыл: ТКИ, 2007.
8. Тыва дылдың тайылбыр словары. Том 1. (А-Й). - Новосибирск: Наука, 2003.
9. Тыва дылдың тайылбыр словары. Том 1. (К). - Новосибирск: Наука, 2004.
10. Татаринцев Б.И. Этимологический словарь тувинского языка. Том 1 (А-Б). - Новосибирск: Наука, 2002.
11. Татаринцев Б.И. Этимологический словарь тувинского языка. Том II. (Д, Е, И, Й). - Новосибирск: Наука, 2003.
12. Татаринцев Б.И. Этимологический словарь тувинского языка. Том III. (К, Л, М, О). - Новосибирск: Наука, 2004
13. Тыва-орус словарь. - М.: Сов. энциклопедия, 1968.
14. Хертек Я.Ш. Тувинско-русский фразеологический словарь. - Кызыл: ТКИ, 1975
15. Хертек Я.Ш. Русско-тувинский фразеологический словарь. - Кызыл, 1976

Ол ышкаш:

- тыва дыл кичээлдеринге тема аайы-биле белеткээн слайдылар;

- тыва дыл кичээлдеринге хереглээр плакаттар;
- аттыг болгаш сюжеттиг чуруктар;
- уругларның билиин хынаарыга белеткээн тест ажылдар.

ПРОГРАММА

9 КЛАСС (68 шак)

Кирилде тема (1 шак)

Чугаа сайзырадылгазы (1 шак)

1. Чоннуң культура болгаш төөгүзүнүң ооң дылынга илереттинип келириниң дугайында. Тыва улустуң чугаа этикеди.
2. Тыва улустуң аас чогаалында, чечен чогаалында болгаш төөгү талазы-биле сөзүглелдерде дылдың национал-культурлуг ужур-утказы сиңниккенин тодарадыры. Тыва чугаа этикединиң дүрүмнерин өөрөдилгениң ажыл-чорудулгазынга болгаш амыдыралга чөптүг ажыглаары.
3. Чугаа сайзырадылгазы: Тываның төөгүлүг болгаш культурлуг чаңчылдарын көргүскен чамдык сөстөрнүң болгаш чугааларның тывылган төөгүзүнүн дугайында дыңнадыг белеткээри.

7-8 класстарга өөрөнгөн чүүлдерин катаптаары (3 шак)

Чугаа сайзырадылгазы (1 шак)

1. Бөдүүн домак. Тускайлаан кезигүннерлиг домактар. Нарын домак. Чагырышкан болгаш чагырышпаан нарын домактар.
2. 7-8 класстарга алган кол-кол мергежилдерин болгаш чаңчылдарын сагыыры.
3. Чугаа сайзырадылгазы: Кыска чечен чугааның сөзүглели-биле ажылдаары. Ында кол теманы тодартышпаан, допчулай бижири.

Сөзүглел дугайында билиглер (4 шак)

Чугаа сайзырадылгазы (1 шак)

1. Сөзүглел дугайында билиг. Сөзүглелдин кол демдектери (кезектерниң тема болгаш тургузуг талазы-биле чаңгыс аай болуру, грамматика талазы-биле харылзаалы, утка талазы-биле чаңгыс аай болуру, төнгөн уткалы), темазы, кол утказы, микротемазы (кыска темаларга чардынганы).

Абзацтың чугааның стиль-композициялыг үзүндүзү болуру.

Чугааның утка болгаш хүлээлгелериниң аайы-биле хевири: чурумал, тоожушкун, угаап боданышкын.

Сөзүглелдин тургузуу, планы. Сөзүглелде теманы сайзырадырының аргалары.

Улуг хемчээлдиг сөзүглелди эде тургузар кол хевирлери: план тургузары, тезис, допчулай бижири, аннотация.

2. Сөзүглелди ооң темазының, утказының, тургузуунуң аайы-биле сайгарары. Сөзүглелдин планын тургузары. Сөзүглелди уткалыг кезектерге чарып, дылының онзагайын сайгарары. Чугааның сорулгазының, темазы азы кол бодалының аайы-биле, кымга адрестээнин, байдалын барымдаалап сөзүглелде дылдың (чугааның) кандыг аргаларын ажыглаанын сайгарары. Сөзүглел тургузарының негелделерин сагып, аңгы-аңгы хевирлерниң сөзүглелдерин тургузары. Аас болгаш бижимел чугааның чижектерин үнелеп, өскертири.

3. Чугаа сайзырадылгазы: Дорт болгаш доора чугаа, цитаталарны ажыглавышаан, «Өг – көшкүн чоннарның оран-савазы» деп темага сөзүглел тургузары.

Синтаксис болгаш пунктуация (3 шак)

1. Нарын синтаксистиг конструкциялар дугайында билиг. Нарын синтаксистиг конструкцияларның кезектериниң чаңгыс аймак болгаш чаңгыс аймак эвес болуру.
2. Сөзүглелден нарын синтаксистиг конструкцияларны тып, оларны сайгарып билири, аялгазын шын номчууру, чугаа шын ажыглаары.

Дыл дугайында ниити билиглер (4 шак)

Чугаа сайзырадылгазы (1 шак)

1. Дылдың ниитилел амыдыралынга уjur-утказы. Дыл эртеми болгаш ооң бөлүктери. Эң нептереңгей дылдар. Төрөл дылдар дугайында билиг. Тыва дылдың төрөл дылдары. Тыва дыл - түрк дылдарның бирээзи. Тыва дылдың түрк дылдар аразында туружу. Тыва бижик тывылган соонда, тыва дылдың хөгжүлдеси. Амгы тыва дыл. Тыва дылдың сайзыралы. Амгы тыва дылдың хевирлери: литературлуг дыл, девискээр аайы-биле диалектилер, бөдүүн тыва чугаа болгаш ооң аяны, хоорай улузунуң бөдүүн чугаазы, мергежил сөстөрүнүн хевирлери, жаргоннар.

Лингвистиканың дыл дугайында эртем болуру.

Тыва дыл – Тыва Республиканың күрүне дылдарының бирээзи. Тыва дылдың тыва чонга ажык-дузазы.

Тыва дылдың шинчээчилери.

2. Дылдың ниитилел амыдыралынга уjur-утказын, дыл эртемин болгаш ооң бөлүктөрүн, тыва дылдың төрөл дылдарын билири. Кижиниң амыдыралында харылзажырының чаңчыл-мергежилдериниң чугулазын, ниитилел болгаш күрүне амыдыралында, чаа делегейде тыва дылдың уjur-дузазын медресеп билири. Тыва дылдың болгаш ооң сайзыралының, өске дылдар-биле харылзааларының дугайында кол билиглерни медресеп билири. Амгы тыва дылдың янзы-бүрү хевирлерин ылгаары. Тыва дылдың чаражын, байлаан медресеп билири. Түрк дылдарның сайзыралының дугайында кол чүүлдерни таныштырары.

3. Чугаа сайзырадылгазы: Сөзүглелдин кезектерин сагындырары. Дириг амытаннар азы бойдус дугайында сөзүглелге эдертиг бижири.

Стилистика (6 шак)

Чугаа сайзырадылгазы (1 шак)

1. Стилистика дугайында билиг. Ном болгаш чугаа стильдери. Чугаалажыр стиль; эртем стили, публицистика стили, албан-херек стили, чечен чогаал стили. Стильдерниң кол демдектери. Стиль талазы-биле нейтралдыг сөстер, хевирлер, домактар.

Эртем (үнөнел, аннотация, улус мурнунга чүве чугаалаары илеткел, статья, рецензия), публицистика (улус мурнунга чүве чугаалаары, статья, интервью алыры азы аңаа киржири, орук демдеглелдери кылыры), албан-херек (хол үжүү, шынзылга, билдириишкин, резюме) стильдериниң, аас чугааның (чугаалаары, чугаалажыры, маргыжары) кол жанрлары.

Синонимика - стилистиканың кол өзээ. Лексиканың стиль синонимнери. Грамматиканың стиль синонимнери.

2. Чугааның аянын барымдаалап, ооң стилин тодарадып билири, стильдерни ылгаары. Сөзүглелге синонимнерни чөптүг ажыглаары.

Чугааның аңгы-аңгы стильдер, жанрлар, хевирлеринге бижимел чугааларны тургузары. Эш-өөрүнүң мурнунга улуг эвес дыңнадыг, илеткел, реферат-биле чүве чугаалаары; маргылдаалыг айтырыгларны шиитпирлээринге киржири.

Бодалдарын, сагыш-сеткилин илередиринге сөстүң уjur-дузазын; сөс курлавырын байыдарының эргежок чугулазын медресеп билири.

Харылзажылганың сорулгазынга болгаш байдалынга дүүштүр сөстөрни болгаш сөс каттыжышкыннарын чөп ажыглаары. Бодунуң болгаш өске улустуң чугаазында сөстөрни чугааның аянынга, байдалынга таарыштыр ажыглаанын үнелээри.

Янзы-бүрү хевирниң словарьларындан херек медээни тып, шилип, янзы-бүрү ажыл-чорудулгага шын ажыглаары.

Лексикология болгаш фразеологияның кол илередир аргаларын чечен чогаалда болгаш амыдыралда ажыглаанын хайгаараары.

3. Чугаа сайзырадылгазы: Бердинген сөзүглел-биле холбавышаан, чогаадыг бижири. Авторнуң бодалы-биле чөпшээрешкенин аза чөпшээрешпээнин чиге илередири. Ажыглаан сөзүглелден 2-3 цитатаны бодалын бадыткаары-биле ажыглаары.

Чугаа культуразы (5 шак)

1. Чугаа культуразының дугайында билиг. Литературлуг дыл, ооң нормалары. Фонетика болгаш орфоэпия (шын адалга) талазы-биле нормалар. Лексика талазы-биле нормалар. Грамматиктиг нормалар. Сөстөрни ажыглаарының, орфография болгаш пунктуация талазы-биле нормалар. Аас болгаш бижимел чугааның кол-кол негелделери.

Тыва дылдың словарьлары, оларның тыва литературлуг дылдың нормаларын шингээдип алырынга ужур-дузазы.

2. Аас болгаш бижимел чугаага литературлуг дылдың нормаларын сагывышаан, ооң стиль аргаларын чөп ажыглаары.

5-9 класстарга өөрөнгөн чүүлдерни түңнээри (4 шак)

1. Лексика, фонетика, грамматика (морфология биле синтаксис), шын бижилге.

2. Ук темалар талазы-биле өөрөнгөн чүүлдерни системажыдып, түңнээри.

9-ку класстын тыва дыл кичээлдеринин календарь-тематиктиг планы.

№	Өөрөнир темазы	Шагы	Ай-хүнү	
			План езугаар	Хүннүн эдилгези
1	Кирилде кичээл	1		
2	Сөс каттыжышкыны болгаш бөдүүн домак	1		
3	Деңнелгелерни тускайлаары	1		
4	Дорт болгаш доора чугаа.	1		
5	Диалог	1		
6	Цитата	1		
7	Чагырышпаан нарын домак	1		
8	Чагырышкан нарын домак	1		
9	Хыналда диктант «Тараа» ар.215	1		
10	Сөзүглел дугайында билиг	1		
11	Сөзүглел дугайында билиг	1		
12	Сөзүглелдин планын тургузары	1		
13	Сөзүглелдин планын тургузары	1		
14	Чугаа сайзырадылгасы. Чогаадыг «Өг-көшкүн чоннарның оран-савазы	1		
15-	Нарын синтаксистиг конструкциялар дугайында билиг	1		
16	Нарын синтаксистиг конструкциялар дугайында билиг	1		
17	Нарын синтаксистиг конструкцияларның кезектериниң чаңгыс аймак болгаш чаңгыс аймак эвес болуру	1		
18	Нарын синтаксистиг конструкцияларның кезектериниң чаңгыс аймак болгаш чаңгыс аймак эвес болуру	1		
19	Хыналда диктант «Уйгу чок Улуг-Хем» ар209	1		
20	Хөй кезектерлиг чагырышпанн нарын домактар	1		
21	Хөй кезектерлиг чагырышпанн нарын домактар. Катаптаашкын	1		
22	Хөй тайылбыр домактарлыг нарын домактар	1		
23	Хөй тайылбыр домактарлыг нарын	1		

	домактар.Катаптаашкын			
24	Хөй кезектерлиг чагырышкан нарын домактар	1		
25	Хөй кезектерлиг чагырышкан нарын домактар.Катаптаашкын	1		
26	Хөй кезектерлиг чагырышпаан нарын домактар	1		
27	Хөй кезектерлиг чагырышпаан нарын домактар.Катаптаашкын	1		
28	Хыналда диктант «Тыва кижиге» ар242	1		
29	Ниитилел амыдыралынга дылдың ужур-утказы	1		
30	Дыл эртеми болгаш ооң адырлары	1		
31	Дылдарның хөй янзылары	1		
32	Бижиктиң тывылганы	1		
33	Тыва бижик тывылган соонда, тыва дылдың хөгжүлдеси	1		
34	Тыва дылдың ужур-дузазы	1		
35	Тыва дылдың шинчээчилери	1		
36	Чугаа сайзырадылгазы.Чогаадыг «Тыва дыл-төрөөн дылым»	1		
37	Чугаа сайзырадылгазы.Чогаадыг «Тыва дыл-төрөөн дылым»	1		
38	Стилистика дугайында ниити билиглер	1		
39	Ном стили, чугаалажыр стиль	1		
40	Стиль талазы-биле нейтралдыг сөстөр, хевирлер, домактар	1		
41	Чугаалажыр стиль	1		
42	Эртем стили	1		
43	Публицистика стили	1		
44	Албан-херек стили	1		
45	Чечен чогаал стили	1		
46	Чугаа сайзырадылгазы.Эдертиг « Иениң өөрүшкүзү » ар	1		
47	Синонимика-стилистиканың кол өзээ	1		
48	Лексиканың стиль синонимнери	1		
49	Грамматиканың стиль синонимнери	1		
50	Чугаа сайзырадылгазы.Эдертиг «Улуг тоолчу угбай» ар153	1		
51	Чугаа культуразы. Литературлуг дыл болгаш ооң нормалары	1		
52	Фонетика болгаш орфоэпия талазы- биле нормалар	1		
53	Лексика талазы-биле нормалар	1		
54	Грамматиктиг нормалар	1		
55	Сөстөрни ажыглаарының нормалары	1		
56	Орфография болгаш пунктуация талазы-биле нормалар	1		

57	Хыналда диктант «Дагларга кежээ»	1		
58	Фонетика болгаш графика	1		
59	Лексика	1		
60	Сөс тургузуу болгаш сөс чогаадылгасы	1		
61	Чуве ады	1		
62	Демдек ады	1		
63	Сан ады	1		
64	Ат орну	1		
65	Кылыг сөзү	1		
66	Наречие	1		
67	Эдеринчилер.Эвилелдер.Артынчылар Аян сөстери	1		
68	Синтаксис. Пунктуация	1		

Хыналда ажылдарның графиги

№	Өөренир темазы	Шагы	Ай-хүнү	
			План езугаар	Хүннүң эдилгези
1	Хыналда диктант «Тараа» ар.215	1		
2	Чугаа сайзырадылгасы.Чогаадыг «Өг-көшкүн чоннарның оран-савазы	1		
3	Хыналда диктант «Уйгу чок Улуг- Хем» ар209	1		
4	Хыналда диктант «Тыва кижиге» ар242	1		
5	Чугаа сайзырадылгасы.Чогаадыг «Тыва дыл-төрөөн дылым»	1		
6	Чугаа сайзырадылгасы.Эдертиг «Иенин өөрүшкүзү » ар	1		
7	Чугаа сайзырадылгасы.Эдертиг «Улуг тоолчу угбай» ар153	1		
8	Хыналда диктант «Дагларга кежээ»	1		

Ажыглаан литература

Учебник: «Тыва дыл 8-9» К., 2001. Авторы-составители: Д.А. Монгуш, М.Д. Биче-оол, М.В. Бавуу-Сюрюн (8 класс), А.К. Ойдан-оол (9 класс)

Немелде литература:

1. Март-оол К.Б. 5-9 класстарга тыва дылды башкылаарының методиказы. - Кызыл, 2002.
2. Ойдан-оол А.К. Методиктиг сүмелер. 8-9 класстарның “Тыва дыл” ному-биле ажылдаар башкыларга дузаламчы. - К.-1996.
3. Ойдан-оол А.К., Ооржак М.Ч. 5-9 класстарга диктантылар чыындызы. - Кызыл: Тываның ном үндүрер чери, 2003.
4. Ойдан-оол А.К., Тадар-оол С.К. 5-9 класстарга эдертиглер чыындызы. - Кызыл: Тываның ном үндүрер чери, 2004.
5. Салзынмаа Е.Б. Грамматиктиг сайгарылгалар чуруму. - Кызыл: ТывКУ, 2004.
6. Сувандии Н.Д. Тыва дылдың практикунга мергежилгелер чыындызы. - Кызыл: Тываның ном үндүрер чери, 2003.
7. Тыва орфографияның болгаш пунктуацияның дүрүмнери. - Кызыл: Республика типографиязы, 2001.

Словарьлар:

1. Древнетюркский словарь. - Л.: Наука, 1969.
2. Краткий словарь литературоведческих терминов. / Под ред. Л.И. Тимофеева, С.В. Тураева. - М.: Сов.энциклопедия, 1984.
3. Монгуш Д.А. Русско-тувинский словарь. - М.: Русский язык, 1980.
4. Монгольско-русский словарь. - М.: Улсын гадаад, Дотоодын Олон хэлний толь бичгийн хэвлэл, 1957.
5. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка. - М.: Русский язык, 1988.
6. Ондар Б.К. Краткий словарь гидронимов Тувы. - Кызыл: ТН/Ч, 1995.
7. Ондар Б.К. Топонимический словарь Тувы. - Кызыл: ТКИ, 2007.
8. Тыва дылдың тайылбыр словары. Том 1. (А-Й). - Новосибирск: Наука, 2003.

9. Тыва дылдың тайылбыр словары. Том 1. (К). - Новосибирск: Наука, 2004.
10. Татаринцев Б.И. Этимологический словарь тувинского языка. Том 1 (А-Б). - Новосибирск: Наука, 2002.
11. Татаринцев Б.И. Этимологический словарь тувинского языка. Том II. (Д, Е, И, Й). - Новосибирск: Наука, 2003.
12. Татаринцев Б.И. Этимологический словарь тувинского языка. Том III. (К, Л, М, О). - Новосибирск: Наука, 2004
13. Тыва-орус словарь. - М.: Сов. энциклопедия, 1968.
14. Хертек Я.Ш. Тувинско-русский фразеологический словарь. - Кызыл: ТКИ, 1975
15. Хертек Я.Ш. Русско-тувинский фразеологический словарь. - Кызыл, 1976

Ол ышкаш:

- тыва дыл кичээлдеринге тема аайы-биле белеткээн слайдылар;
- тыва дыл кичээлдеринге хереглээр плакаттар;
- аттыг болгаш сюжеттиг чуруктар;
- уругларның билиин хынаарынга белеткээн тест ажылдар.

